

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**ORTA YAŞ VE YAŞLILIKTA
DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI**

Yüksek Lisans Tezi

FATMA HAYRÜNNİSA CEVİZ

İstanbul, 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**ORTA YAŞ VE YAŞLILIKTA
DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI**

Yüksek Lisans Tezi

FATMA HAYRÜNNİSA CEVİZ

Danışman

PROF. DR. VEYSEL UYSAL

İstanbul, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı DİN PSİKOLOJİSİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi FATMA HAYRÜNNİSA CEVİZ'İN ORTA YAŞ VE YAŞLILIKTA DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.07.2009 tarih ve 2009-12/34 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

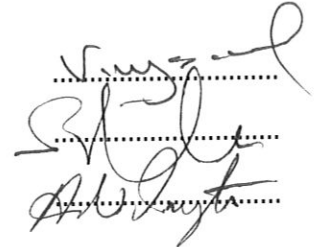
İmzası

Tez Savunma Tarihi : 29.07.2009

1) Tez Danışmanı : PROF. DR. VEYSEL UYSAL

2) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ABDÜLVAHİT İMAMOĞLU

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TABLolar LİSTESİ	iv
ŞEKİL LİSTESİ	vi
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ.....	viii

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMLERİ	2
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	3
4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ.....	3
5. ARAŞTIRMANIN ÖN KABUL VE SINIRLARI.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. DİN, DİNDARLIK VE DİNİ TECRÜBE	7
1.1. Din	7
1.2. Dindarlık	8
1.2.1. Dindarlık Boyutları	8
1.2.2. Dindarlık Tipleri	9
1.3. Dinî Tecrübe	10
1.3.1. Dinî Tecrübe Kavramı	10
1.3.2. Dinî Tecrübe Çeşitleri	12
2. MİSTİSİZM VE MİSTİK TECRÜBE	14
2.1. Mistisizm	14
2.2. Mistik Tecrübe ve Özellikleri	16
2.3. Mistik Tecrübeye Benzer Tecrübeler	20

2.3.1. Zirve Tecrübeler	20
2.3.2. Kişi-Üstü (Aşkın) Tecrübeler	20
2.3.3. Psikopatolojik Olaylar	21
2.3.4. Parapsişik Olaylar	22
2.4. Mistik Tecrübenin Açıklanması	22
2.4.1. Geriye Dönüş (Regression) Yorumları	22
2.4.2. Alt- Şuur Yorumları	23
2.4.3. İç Gözlem Yorumları	23
3. BENLİK VE BENLİK SAYGISI.....	23
3. 1. Benlik Kavramı (Self Consept)	24
3. 2. Benlik Saygısı (Self Esteem)	30
4. ORTA YAŞ VE YAŞLILIKTA DİNDARLIK.....	31
4.1. Orta Yaş Dönemi Genel Özellikleri ve Dindarlık	31
4.2. Yaşlılık Dönemi Genel Özellikleri ve Dindarlık	34

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMA MODELİ	38
2. ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ.....	38
3. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI.....	42
3.1. Kişisel Bilgi Formu	42
3.2. Dindarlık Ölçeği	42
3.3. Mistik Tecrübe Ölçeği	43
3.4. Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri	45
4. VERİLERİN TOPLANMASI VE İSTATİKSEL ANALİZİ.....	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

1. ÖLÇEKLE İLGİLİ BULGULAR.....	49
2. DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI (GENEL PROFİL).....	49
2.1. Dindarlık.....	49
2.2. Mistik Tecrübe.....	51
2.3. Benlik Saygısı.....	52
3. DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE, BENLİK SAYGISI VE SOSYO-DEMOGRAFİK YAPI	53
3.1. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Cinsiyet	53
3.2. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Yaş	57
3.3. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Sosyal Çevre	60
3.4. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Öğrenim Düzeyi	63
3.5. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Medeni Durum.....	66
3.6. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Ekonomik Durum.....	68
4. DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ....	71
4.1. Dindarlık ve Mistik Tecrübe	71
4.2. Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı	72
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	78
EKLER	83

TABLolar LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo-1 : Yaşanılan İle Göre Dağılım	39
Tablo-2 : Cinsiyete Göre Dağılım	39
Tablo-3 : Yaşa Göre Dağılım	39
Tablo-4 : Sosyal Çevreye Göre Dağılım.....	40
Tablo-5 : Eğitim Durumuna Göre Dağılım	40
Tablo-6 : Medeni Duruma Göre Dağılım	41
Tablo-7 : Ekonomik Duruma (Harcama Durumuna) Göre Dağılım	41
Tablo-8 : Öznel Dindarlık Algısına Göre Dağılım	42
Tablo-9 : Dindarlık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları	49
Tablo -10: Araştırma Grubunun Dindarlık Boyutlarındaki Aritmetik Ortalamaları	50
Tablo-11: Araştırma Grubunun Mistik Tecrübe Aritmetik Ortalamaları	51
Tablo-12: Araştırma Grubunun Benlik Saygısı Aritmetik Ortalamaları	52
Tablo-13: Dindarlık Bakımından Kadınlar ile Erkekler Arasındaki Farklar	54
Tablo-14: Cinsiyete Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	56
Tablo-15: Cinsiyete Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	57
Tablo-16: Yaşa Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar.....	57
Tablo-17: Yaşa Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar.....	59
Tablo-18: Yaşa Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar.....	60
Tablo-19: Sosyal Çevreye Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	60
Tablo-20: Sosyal Çevreye Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	62
Tablo-21: Sosyal Çevreye Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	63
Tablo-22: Öğrenim Düzeyine Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	64
Tablo-23: Öğrenim Düzeyine Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar	64

Tablo-24: Öğrenim Düzeyine Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	65
Tablo-25: Medeni Duruma Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	66
Tablo-26: Medeni Duruma Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	67
Tablo-27: Medeni Duruma Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	68
Tablo-28: Ekonomik Duruma Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	69
Tablo-29: Ekonomik Duruma Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	70
Tablo-30: Ekonomik Duruma Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin	
Sonuçlar	71
Tablo-31: Dindarlık ve Mistik Tecrübe Arasındaki İlişkiye Dair Sonuçlar.....	72
Tablo-32: Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı Arasındaki İlişkiye Dair	
Sonuçlar	72

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil-1: Araştırma Modeli	38
--	----

KISALTMALAR

ANOVA	: Varyans Analizi
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
D.E.M.	: Değerler Eğitimi Merkezi
drl.	: Derleyen
Ed.	: Editör
İFAV	: İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
M	: Ortalama Puan
Mak.	: Maksimum
Min.	: Minimum
N	: Katılımcı Sayısı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S	: Standart Sapma
vb.	: ve benzeri

ÖNSÖZ

Gelişim dönemlerinde dinî hayat, dindarlık-benlik saygısı ilişkisi, mistik tecrübe gibi konular din psikolojisi disiplini içinde ele alınıp incelenmektedir.

Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısını konu edinen bu çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde; araştırmanın konusu, amacı, önemi, hipotezleri, ön kabul ve sınırları yer almaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde araştırmayla ilgili temel kavramlar (din, dindarlık, dinî tecrübe, mistisizm, mistik tecrübe, benlik ve benlik saygısı) açıklanmıştır. Ayrıca bu bölümde orta yaş ve yaşlılık dönemlerinin genel özelliklerine ve bu dönemlerdeki dinî hayata yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü; araştırma yöntemine, üçüncü bölüm ise bulgular ve yorumlarına ayrılmıştır.

Bu araştırmanın yapılmasında büyük desteği olan Prof. Dr. Veysel Uysal'a teşekkürlerimi sunarım.

Anketlerin uygulanmasında yardımcı olan anneme, araştırma sürecinde destek ve yardımcı olan Fatma Yoğurtcu'ya ve Ayşe Şentepe'ye teşekkür ederim.

İstanbul, 2009

Fatma Hayrünnisa CEVİZ

GİRİŞ

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemleri

Bireyin dinî yaşamını araştıran din psikolojisi disiplini içerisinde, dinî duygu ve tecrübeler, dinî inanç ve tutumlar, mistik ve tasavvufî yaşayışlar ele alınıp incelenmektedir (Hökelekli, 2003: 7).

Din psikolojisi alanında yapılan bu araştırmanın konusunu, orta yaş ve yaşlılık dönemlerinde dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı olguları oluşturmaktadır. Araştırmada cevabı aranacak temel soru şöyledir: *Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı olguları arasında bir ilişki var mıdır?* Ayrıca şu soruların cevabı aranmaktadır:

- Cinsiyet değişkeni bireylerin dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerinde farklılığa yol açmakta mıdır?
- Orta yaş dönemindeki kişilerin mi yoksa yaşlıların mı dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeyleri daha yüksektir?
- Sosyal çevre; dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerinde nasıl bir etkide bulunmaktadır?
- Öğrenim düzeyi dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu?
- Medeni duruma göre dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerinde bir farklılaşma oluyor mu?
- Ekonomik durum; dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerinde nasıl bir etkide bulunmaktadır?

2. Araştırmanın Amacı

Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısını konu edinen bu araştırmanın temel amacı; orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı

olgularının tespiti ve söz konusu olgular arasındaki ilişkinin analizidir. Ayrıca bu araştırmada; orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısının demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı da tespit edilmektedir.

3. Araştırmanın Önemi

Orta yaş ve yaşlılık dönemlerinde dinî hayatla ilgili yapılmış çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu konuda yapılacak çalışmalara ihtiyaç hissedilmektedir.

Orta yaş ve yaşlılık dönemlerinde dindarlık ve benlik saygısı önemli olgulardır. Bu dönemlerde bireyin içsel yönelimi önem kazanmaktadır. Bu süreçte benlik saygısını korumada dinin önemli bir katkısı bulunmaktadır.

Mistik tecrübeler, çeşitli din ve kültürlerin yaşandığı toplumlarda karşımıza çıkan evrensel bir olgudur. Bu konuda yapılacak ampirik çalışmalara ihtiyaç hissedilmektedir.

4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmada, “*dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişki vardır*” temel hipotez olarak kabul edilmiştir. Ayrıca araştırmada ileri sürülen alt hipotezler aşağıdaki gibidir:

- Dindarlık ve mistik tecrübe arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır.
- Dindarlık ve benlik saygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır.
- Mistik tecrübe ve benlik saygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır.
- Kadınların dindarlık eğilimleri erkeklere göre daha yüksektir.
- Kadınların mistik tecrübe düzeyleri erkeklere göre daha yüksektir.
- Erkeklerin benlik saygısı düzeyleri kadınlara göre daha yüksektir.
- Orta yaş döneminde olanların dindarlık düzeyleri yaşlılara göre daha yüksektir.
- Orta yaş döneminde olanların mistik tecrübe düzeyleri yaşlılara göre daha yüksektir.

- Yaşlıların benlik saygısı düzeyleri orta yaşta olanlara göre daha düşüktür.
- Kırsal kesimde yaşayanların dindarlık eğilimleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir.
- Kırsal kesimde yaşayanların mistik tecrübe düzeyleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir.
- Kentlerde yaşayanların benlik saygısı düzeyleri kırsal kesimde yaşayanlara göre daha yüksektir.
- Öğrenim düzeyi yüksek olanların dindarlık düzeyleri, öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha düşüktür.
- Öğrenim düzeyi yüksek olanların mistik tecrübe düzeyleri öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha düşüktür.
- Öğrenim düzeyi yüksek olanların benlik saygısı düzeyleri, öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha yüksektir.
- Evli olanların dindarlık eğilimleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir.
- Evli olanların mistik tecrübe düzeyleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir.
- Evli olanların benlik saygısı düzeyleri, bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir.
- Ekonomik durumu yüksek olanların dindarlık eğilimleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha düşüktür.
- Ekonomik durumu yüksek olanların mistik tecrübe düzeyleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha düşüktür.
- Ekonomik durumu yüksek olanların benlik saygısı düzeyleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha yüksektir.

5. Araştırmanın Önkabul ve Sınırları

a) Ön Kabuller

Bu araştırmada dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu kabul edilmektedir.

Araştırmanın örneklemini oluşturan 170 kişinin, kendilerine sunulan anket sorularına gerçeğe uygun cevaplar verdikleri kabul edilmektedir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin (*Dindarlık Ölçeği, Mistik Tecrübe Ölçeği, Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri*) geçerli ve güvenilir oldukları kabul edilmektedir.

b) Sınırlar

Ankete katılanlar, Denizli ve İstanbul şehirlerinde ikamet eden 170 kişi ile sınırlıdır.

Araştırmada elde edilen dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerine ait bulgular, ölçeklerin ölçme kapasitesi ile sınırlıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. DİN, DİNDARLIK VE DİNİ TECRÜBE

1.1. Din

Din, çeşitli yönleri ile var olan bir olgudur. Dinlerin oluşum ve gelişiminde “tecrübe”nin büyük bir yeri vardır. Çeşitli ritüel ve ibadetlerin tekrarlanması, tecrübelerin hikâyeler, mitler yolu ile aktarılması, dinî inançların aklî olarak açıklanması, dinî öğretilerin değerleri etkilemesi, dinlerin kurumsallaşmış bir yapı kazanması, mabetler ile maddî görünümünün olması da dinin çeşitli yönleri arasındadır (bk. Smart, 1992: 12-20).

Farklı disiplinler, dini farklı şekillerde tanımlamışlardır. Din tanımlarından bir kısmı dinin mahiyetini anlatırken; bazı din tanımları dinin birey ve toplumdaki işlevine dikkat çeker.

Din psikolojisinin öncü isimlerinden James, dinin kaynağının “duygu” ve “tecrübe” olduğunu ifade etmektedir (Ayten, 2006b: 457, 461). Freud’a göre, dinin kaynağında insanın tabiat karşısındaki çaresizlik duygusu vardır (Köse, 2000: 120). Jung dinin kaynağını kolektif bilinç dışında bulur (Ayten, 2006b: 457). Jung’a göre, kolektif bilinç dışında bulunan “arketipler”in bilince yükselmesi ile oluşan “kutsallık” hissi, tüm dinlerin kaynağıdır (Kısa, 2005: 144). Ona göre insan, dinin yaratıcısı olmaktan ziyade onun kurbanı durumundadır (Jung, 1997: 19).

Vergote’ya göre din; kendisini kültür içerisinde gösterdiği şekliyle sembolik sistemler, subjektif bir hayat ve sosyal kurumdur (Vergote, 1999: 16).

Maslow’a göre dinler iki sınıfa ayrılır. Bunlar; “kuralcı (legalist) din” ve “mistik din”dir. Kuralcı dine bağlı olanlar “düzen insanı”; kuralcı olmayan dini yaşayan kişiler de “mistik insan”dır. Ona göre gerçek dindar “mistik insan”dır. Maslow, “kendini gerçekleştirme” ve “kendini aşma (self transcendence)” kavramları ile kendini gerçekleştiren insanların Tanrı inançları olmasa da dindar olduklarını belirtmiş; kendini aşan insanın, doğasındaki Tanrısallık potansiyellerini en güzel şekilde yaşayıp, varlığı aşarak evrenle bütünlük oluşturduğunu iddia etmiştir (Ayten, 2006a: 117-118).

Fromm (2006: 45), dinleri “hümaniter dinler” ve “otoriter dinler” olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Ona göre güç, kontrol, teslimiyet ve itaatin vurgulandığı otoriter dinlerde, birey tüm güçlerini Tanrı’ya yansıtır, kendi özünü yok sayar ve kendine yabancılaşır. Olgunlaşmış, gerçek dinler; sevgiye, hakikate ve kendini gerçekleştirilmeye önem veren dinlerdir (Budizm, Taoizm gibi dinler, Spinoza, Sokrates gibi düşünürler, İsa ve İşıya peygamberlerin öğretileri, Hristiyanlık ve Yahudilikteki mistik akımlar).

1. 2. Dindarlık

Dindarlık (religiosity) Himmelfarba’a (1975) göre “bir kişinin dinine ait ilgiler, inançlar ve faaliyetlerle meşgul olma düzeyi”dir (Şimşek, 2006: 31).

Bellah’a göre dindarlık (religiousness) ve maneviyat (spirituality) farklı şeylerdir (Ünal, 2007: 52). Dindarlık; inançlar, tutumlar, davranışlar, ibadetler, kişisel tecrübeler, duygular gibi çeşitli faktörlerle açıklanır. Maneviyat (spirituality) ise, daha çok var oluşa anlam veren bireysel inanç ve bağlanmaları ifade eder (Kayıklık, 2006: 492-493).

1.2.1. Dindarlık Boyutları

Batı’da dindarlık ilk zamanlarda dinî inanç, kiliseye karşı tutum, dini duygu gibi unsurlardan yalnızca biri dikkate alınarak ölçülmüştür. Ancak bu konuda zamanla çok yönlü çalışmalara ağırlık verilmiştir. Bu çalışmalarda din, farklı boyutlarıyla açıklanmıştır.

J. Pratt, dini geleneksel, rasyonel, mistik ve uygulama; Glock inanç, davranış, duygu ve etki; Lenski dinî inanç, dini duygu, ibadetlere katılma ve dinî grup üyeliği; Fukuyama inanç, davranış, duygu ve bilgi boyutlarıyla incelemiştir (Yıldız, 2001: 24-29).

Glock tarafından öne sürülen dindarlık boyutları şunlardır:

- **Bilgi Boyutu (Intellectual Dimension):** Bireyin mensubu olduğu dinin temel ilkelerini ve kutsal metinlerini bilmesini ifade eder.

- İnanç Boyutu (Ideological Dimension): Bireyin dinin inanç esaslarını benimsemesini ifade eder.
- İbadet Boyutu (Ritualistic Dimension): Bireyin yerine getirdiği dinî pratikleri ifade eder.
- Dinî Tecrübe Boyutu (Experiential Dimension): Bireysel dindarlığın işareti olan, dinî bir duygunun tecrübe edilmesini ifade eder.
- Etki Boyutu (Consequential Dimension): Dinî inanç, pratik, tecrübe ve bilginin birey yaşamındaki diğer sonuçlarını ifade eder (Glock, 1998: 253-255).

1.2.2. Dindarlık Tipleri

Allport'a göre dindarlık temelde iki şekilde görülmektedir. Bunlar;

- İç Kaynaklı (Intrinsic) Dindarlık: Bu dindarlık tipinde kişi, dinî inanç ve ilkelerle uyum içindedir. Motivasyonu dinin bizzat kendisinde bulmaktadır.
- Dış Kaynaklı (Extrinsic) Dindarlık: Bu dindarlık tipinde kişi, hedeflerine ulaşmakta dini bir araç olarak kullanmaktadır. Mesela din, toplumda statü kazanma, kendini haklı çıkarma gibi nedenlerle faydalı görülmektedir (Ayten, 2006a: 44-45).

Crapss'ın ortaya koyduğu dindarlık tipleri şunlardır:

- Otoriteye Bağlı Dindarlık (Religion of Authority): Dinî kurumlara ve onların koyduğu kurallara uymayı içeren dindarlık tipidir.
- Kişiyeye Has Varoluşsal Dindarlık (Religion of Becoming): Kişinin kendi potansiyeline göre dini onayladığı ve o dini gönüllü olarak huzur içinde yaşadığı dindarlıktır.
- İçsel/Kendiliğinden Dindarlık (Religion of Spontaneity): İnsanın yoğun dinî duygular içinde olduğu dindarlıktır. İçsel dindarlıkta mistik tecrübeler önemlidir (Ayten, 2004: 45).

Ruysbroeck ise dört dindarlık tipi ortaya koymuştur:

- Uşaklar: Bu gruptakiler, Tanrı'ya hizmet etmeksizin kendilerini haddinden fazla severler.
- Sadık Hizmetçiler: Bu gruptakiler, Tanrı'yı kendi yöntemleriyle severler ve ona hizmet ederler.
- Gizli Arkadaşlar: Bu gruptakiler, aşk eğitimiyle coşarak yükselirler ve kendi içlerindeki saklı hayata girip kendilerini fethederler.
- Tanrı'nın Saklı Çocukları: Bu gruptakiler, kendilerini Tanrı'da tamamen yok etmek suretiyle gerçeği bütün açıklığıyla görürler (Altıntaş, 2005: 30-31).

Dindarlığın sosyolojik incelemeleri sırasında resmî-kitabî dinden ayrı olarak toplumda yaygın olan uygulamaları ifade etmek üzere “popüler dindarlık” tabiri kullanılmaktadır. Günümüz Türk toplumundaki popüler dindarlığın, resmî-kitabî dinî öğeler yanında büyüsel-mitolojik, tasavvufî öğeleri ve eski kültürlere ya da Türk inançlarına ait öğeleri bünyesinde taşıdığı ifade edilmektedir. Dinî cemaat ve tarikatların, camilerde hutbe ve vaazların, Türk aile kurumu ve kitle iletişim araçlarının popüler dindarlık üzerinde kuvvetlendirici etkiler yaptığı; resmî eğitim kurumları-okul faktörünün ise zayıflatıcı etki yaptığı düşünülmektedir (Arslan, 2006: 292, 313-314).

1.3. Dinî Tecrübe

1.3.1. Dinî Tecrübe Kavramı

Tecrübe (experience) kelimesi sözlükte, “deneme, sına, bilgi ve görgüyü arttıracak vasıfta karşılaşılan hâl”dir (Doğan, 2001: 1278). Tecrübe, bilgi ya da ustalığın, bir gelişme sürecine koşut olarak birikmesi, kişisel uygulama ve yaşam yoluyla kazanılmış bilgi, kavrayışı arttırıcı nitelikteki olgularla çokça karşılaşmış olma durumudur (Cevizci, 2003: 383).

Tecrübe, “bireyin doğrudan katıldığı, algıladığı, maruz kaldığı olay, bilincin o anki içeriği, bu olaydan elde ettiği bilgi, beceri veya pratik”tir (Budak, 2005: 828).

F. Bacon, T. Hobbes, J. Locke, G. Berkeley ve D. Hume gibi İngiliz düşünürler tarafından savunulan; tüm bilgilerin deneyime, duyu algısına dayandığı görüşüne ise felsefede “empirizm/deneycilik/tecrübecilik” denilmektedir (Cevizci, 2003: 136).

James’in “bilinç ırmağı”, “düşünce ırmağı” ya da “öznel yaşam ırmağı” olarak adlandırdığı tecrübe; büyük, gelişen ve vızıldayan karışıklıktır. Tecrübe esnasında, duysal uyarıcı bombardımanına tutulan birey; ilgi, istek ve eğilimleri doğrultusunda gerekli izlenimleri seçerek kendi gerçeklik dünyasını oluşturmaktadır (Tüzer, 2006a: 50).

Dinî tecrübe; vasitasız doğrudan doğruya kavramayı, kutsal ve ilahî kudretle sezgisel ve duygusal ilişki kurmayı ifade eder (Hökelekli, 2003: 130-131). Dinî tecrübenin dinî olarak nitelendirilmesinin sebebi, “tabiatüstü bir varlık”ın tecrübesi olmasıdır (Peterson ve diğerleri, 2006: 16).

Dinî tecrübe tabiri, 20. yüzyılın başlarında, dinin kaynağı konusunda duygulara dikkat çeken yaklaşımların bir ürünüdür. Bu tabirin psikolojide yer bulmasında James (1842-1910) etkili olmuştur. James, dinin özünü tamamen ampirik yolla ortaya koymak istemiş bu sebeple dinî tecrübe sahasını sistemli bir şekilde inceleme görevini psikolojiye vermiştir (Vergote, 1999: 114). “The Varieties of Religious Experience (Dini Tecrübenin Çeşitlilikleri)” isimli eserinde dinî tecrübe içinde; “huzur”, “ihtida”, “azizlik”, “mistisizm”, “kurban”, “günah çıkarma” ve “dua” konularına yer vermiştir (Horozcu, 2004: 78).

James’e göre dinlerde esas olan dinlerin bireysel tarafıdır. Bireysel dinî hayatta önem kazanan temel unsur da “duygu”dur. “Duygu, dinin en derin kaynağıdır” (Tüzer, 2006a: 45). Düşünce, âyin ve kurumlar, tecrübe kaynağından doğan ikinci şekillerdir (Vergote, 1999: 114).

Schleiermacher'e (1768-1834) göre dinin özü ne düşünmedir, ne de eylemde bulunmadır, yalnızca “sezgi ve duygudur” (Tüzer, 2006a: 42). Ona göre dinî tecrübe, “dünyanın haricinde bir kaynağa veya güce mutlak veya büsbütün bir bağımlılık hissi”dir.

Otto da (1869-1937) dinin özünün; derinden hissedilen, bazen insanı korkuya boğan, onda hiçlik duygusu uyandıran, bazen de büyüleyip hayretler içerisinde bırakan “numinous tecrübesi” olduğunu ifade etmiştir (Tüzer, 2006a: 52). Dinî tecrübeyi bir hisler terkibi olarak göre Otto'nun bahsettiği numinous tecrübesinde numen, ürperten ve büyüleyen gizem (mysterium tremendum et fascinans)'dir. Yani bu tecrübeye insan, hem huşû uyandırıp korku salan (tremendum) ama aynı zamanda büyüleyen (fascinans) ile ilişki içindedir. İlkel dinlerdeki cin ve şeytan korkusu, teistik dinlerdeki Tanrı'nın gazabı tremendumun haşyet unsurunu ifade eder (Tüzer, 2006a: 53). İnsanın numen karşısında hiçliğini hissetmesi de onun kudretini (majestas) ifade eder. Bu da tremendumun ikinci unsurudur. Üçüncü unsur ise “hasret hissidir”. Bu unsurun kendisini en canlı gösterdiği yer, aşk mistisizmidir. (Tüzer, 2006a: 54; Peterson ve diğerleri, 2006: 21-22).

Dinî tecrübeyi “hissetme” olarak görenler yanında onu “algısal tecrübe olarak” görenler de vardır. William Alston (d.1921), pek çok Tanrı tecrübesinin algı ile aynı yapıda olduğu kanaatindedir (Peterson ve diğerleri, 2006: 23).

Wayne Proudfoot (d.1939) ise, dinî tecrübeyi “dinî inançlara dayalı yorum olarak” görmektedir. Ona göre tecrübenin dinî oluşu onun dinî bir içeriğe sahip olması sebebiyle değil, tecrübeyi yaşayan kişinin ona kattığı inanç yapısı sebebiyledir (Peterson ve diğerleri, 2006: 28).

1.3.2. Dinî Tecrübe Çeşitleri

Otto'ya göre, tek bir genel dinî tecrübe vardır ki; “numinous tecrübesi”dir. Numinous tecrübesi, üçe ayrılır:

- Birleştirici Vizyon Tecrübesi/Dışadönük Yol: Dış dünyadaki çokluğun bir olarak algılandığı tecrübelerdir.

- İebakiş Mistisizmi/İçedönük Yol: Dış dünyadan uzaklaşarak benliğinin derinliklerine doğru yolculuk yapıldığı tecrübelerdir.
- Teistik Tecrübeler: Tecrübeye yaratıcı aşkın Tanrı kavramına yer verildiği tecrübelerdir (Tüzer, 2006a: 56).

Ninian Smart'a göre (1927-2001) dinî tecrübenin iki çeşidi vardır. Bunlar; numinous tecrübesi ve mistik tecrübedir. Ona göre numinous tecrübesi Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da görülürken; mistik tecrübe, Budizm, Taoizm ve Hinduizm'de görülmektedir (Tüzer, 2006a: 85).

Dinî tecrübe çeşitli şekillerde incelenmiştir. Glock ve Stark'a göre bu sınıflama şu şekildedir:

- Doğrulamacı Tecrübe: Kabul edilmiş inançların gerçek olduğunun hissedilmesidir.
- İlahi Cevap Tecrübesi: Bu tecrübeye kişi, Tanrı'nın kendisiyle ilgilendiğini hisseder. Tanrı'nın lütfuyla kurtuluşa mazhar olduğunu (kurtuluş tecrübesi), Tanrı'nın mucizevî müdahalesi ile tehlikeden kurtulduğunu (mucizevi türden tecrübe) ya da Tanrı'nın cezalandırıcı müdahalesini (ilahî bir müeyyide tecrübesi) hissedebilir.
- Vecd Tecrübesi: Bu tecrübeye, karşılıklı bulunmanın ötesinde "aşk" hissedilir.
- Vahiy Tecrübesi: Kişi, bu tecrübeye kendisini özel bir feyze muhatap gibi görür (Vergote, 1999: 107).

Vergote, bu tasnifi yeterli bulmamıştır ve şöyle bir tasnif önerisinde bulunmuştur:

- Sezgiye Dayalı Bilgi Tarzındaki Dinî Tecrübe: Tabiatüstü bir gerçekliğin sezgisel bilgisini ifade eder. İlahi varlık hem içkin hem de aşkın olarak hissedilir.

- Tabiatüstü Bir Gerçekliğin Kavranması Şeklindeki Dinî Tecrübe: Duygusal bir şekilde tabiatüstü bir gerçekliğin kavranmasını ifade eder. Hidayet olaylarının çoğu bu grupta ele alınır.
- Girişilen Uzun Süreli ve Şahsî Bir Temasın Ürünü Olan Bilgi Tarzındaki Dinî Tecrübe: Daha önce dinî şüpheler ve çatışmalar geçirmiş olan, dinî tebliğin çağrısına uyarak imanını arındırma çalışması yapmış olan kimselerin iman ve Tanrı tecrübelerine sahip olmaları bu grup içinde görülür.
- Mistik tecrübe: Mistik tecrübe hem “vecd hadiseleri (zorlama, isteme olmadan kalbe gelen hal)” hem de ibadet, tefekkür gibi uygulamaların bir meyvesi görünümündedir. Bu durumda mistik tecrübe, birinci kategorideki tecrübeyi kapsar; ikinci kategoriden bazı özellikleri taşır. İzlediği yol ve sonuçları bakımından da üçüncü kategorideki dinî tecrübeye benzer.
- Vizyonlar ve Hususî İlhamlar (Vergote, 1999: 109-112; Hökelekli, 2003: 133-137).

2. MİSTİSİZM VE MİSTİK TECRÜBE

2.1. Mistisizm

Clark’a göre mistisizm, psikolojik bakımdan dinî tecrübe olarak tanımlanabilen, elde edilebilir ve farklı en iyi ruh halidir. Tek başına hiçbir dinî geleneğe has olmayıp dinlerin çoğunda merkezî bir fikirdir. Ayrıca, çok köklü kişilik değişmelerine yol açabilmesi bakımından, oldukça derin bir kişilik seviyesi taşır (Hökelekli, 2003: 319).

Hökelekli’ye (2003: 319) göre, mistisizmin dinî tecrübe ile aynı görülmesi doğru değildir. Çünkü mistik tecrübe, dinin dışında bağımsız bir olgu olarak da vardır.

James'e göre, bu anlamda, Hinduizm'de "yoga", "samadi (samadhi)"; Budizm'de "dhyana"; Hristiyanlıkta "orison" kelimeleri kullanılmaktadır (Horozcu, 2004: 174, 176, 183-184).

Yahudiliğin içsel ve mistik görünümü "Kabala" ile ifade edilmektedir. Kabala, Tevrat'ta geçen kutsal simgeleri, evrenin doğasını ve doğanın bir parçası olan insanın kaderini açıklayan bir öğretilerdir (Ülkü, 2008: 26-27).

Maurice Blondel, mistisizmi "Pagan mistisizmi", "Hristiyan ve Yahudi mistisizmi" ve "İskenderiyelilerin zihni vecdi" olmak üzere üçe ayırmıştır ve Hristiyan mistisizminin ilahi vahdete giden safvet ve muhabbet olduğunu ifade etmiştir (Blondel, 2008: 118-119).

İslam dünyasında ortaya çıkan mistik fikir ve hareketlere "tasavvuf" denir (Peker, 2003: 181). Mistisizm ile tasavvuf arasında farklar olduğunu ifade eden Yılmaz, tasavvufun insana ruhî bir yükselme sağladığını ve tasavvufta ruhun arıtılıp Hakk'a vuslata erdirilmesinin amaçlandığını ifade etmiştir (Yılmaz, 1997: 14).

Mistisizm, en son varlığın ilmi ve en son varlıkla birleşme ilmi olarak açıklanmaktadır. Gerçek mistiğin sadece Mutlak'ı bilen değil aynı zamanda mutlaka kavuşan olduğu ifade edilmektedir. Kavuşmanın delili de sadece bilmek değil fakat bilmek ile birlikte olmaktır (Sunar, 1979: 16).

Genellikle mistisizm, "dini mistisizm" ve "tabiî mistisizm" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dinî mistisizmde, huzur ve olgunlaşmanın ilkesi olarak Allah kabul edilirken; tabiî mistisizmde Tanrı inancı olmadığı için kişi, kendi ruhî özellikleri ile özdeşleşmektedir (Hökelekli, 2003: 314).

James, mistisizmi ürünleri açısından iki sınıfa ayırmıştır. Bunlar; "dinî mistisizm" ve "şeytanî mistisizm"dir. Ona göre dinî mistisizm, insana anlam, enerji, iyimserlik, birlik duygusu ve sağlıklı bir kişilik aşılarken; şeytanî mistisizm, kötümserliği ve hasta ruhluluğu yaratır (Tüzer, 2006b: 527-528).

Mistisizm, “aşk/birlik mistisizmi” ve “bilgi/algı mistisizmi” olarak da ele alınmaktadır. Aşk ve birlik mistisizminde, insan ile Allah arasında karşılıklı bir yol vardır. İnsan Allah’a müştakken, Allah da insana müştaktır. Bilgi ve algı mistisizminde ise insan kainatın sırrını bütün olarak kavrar (Sunar, 1979: 76).

Mistik, ilahi şeyler hakkında bir takım Batınî bilgilere sahip olan ve bunlar hakkında kimseye bir şey söylememesi gereken kimse demektir (Peker, 2003: 181).

Mistiklerin en göze çarpan özelliklerinden birisi duygusal olmalarıdır. Duygu ve heyecan hayatı onlarda en üst seviyede seyretmektedir. Mistik, genellikle insanların pek çoğundan daha yoğun duygular ve canlı bir hayal gücü ile donanmış kişidir. Mistiklerin büyük çoğunluğunun, yaşadıkları tecrübeleri nesirden çok nazım tarzında ifade etmeleri, onlardaki bu duygu zenginliğinden ileri gelmektedir (Hökelekli, 2003: 343-344).

Mistik, nisbeten içe dönüktür; toplum meseleleri ve dünyevî konular karşısında ilgisiz gözüktür. Bütün ilgisi Allah’a yönelik olan mistik için, iç yalnızlık bir gaye olmaktadır. Dünya ile ilgili ve dinî bir amaca hizmet etmeyen her şeyden derece derece ilgiyi kesmek, benliğin tekleşmesi ve karışıklığa meydan veren unsurların tamamını dışarı atmak suretiyle düşüncenin yatıştırılması, mistiklerin ruh hallerinin en belirgin özelliğidir. Temelde bu, her zaman kişiliğin dağılmasının ve birçok konuya bölünmesinin yol açtığı ızdıraptan sakınmak için hemen hemen içgüdüsel, bazen tamamen şuur dışı bir çabadır (Hökelekli, 2003: 344).

2. 2. Mistik Tecrübe ve Özellikleri

Mistisizm konusunda yapılan çalışmalar, bu konuda iki temel görüşün olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlar; perenniyalizm (perennialism) ve bağlamsalcılık/inşaîciliktir (contextualism/constructivism) (Tüzer, 2006b: 525).

Mistisizm konusunda en yaygın görüş olan perenniyalizm, mistik tecrübeyi suje-obje ikiliğinin ortadan kalktığı, benliğin ya da bireysel kimliğin yok olduğu “birlik

tecrübesi” olarak açıklar. Bu görüşe göre mistik tecrübe, bütün kültür ve dinlerde aynı olarak yaşanır (Tüzer, 2006b: 525).

Mistisizm konusunda bir diğer görüş olan bağlamsalcılık ise sosyo-kültürel bağlamdan bağımsız saf tecrübenin olamayacağını öne sürer. Bu sebeple farklı dinî geleneklere göre şekillenen farklı mistik tecrübelerin olduğunu ifade eder (Tüzer, 2006b: 526).

Walter Stace’e göre mistisizmde temel deneyim “birlik deneyim”idir. Ona göre evrensel olarak yaşanan bu deneyim, mistiğin içinde bulunduğu dinsel topluluğun inanç sisteminin rengini alarak yorumlanmakta; Azize Teresa’da Tanrıyla birleşme olarak, bir sūfide “Allah’ta fânî olma” şeklinde açıklanmaktadır (Tüzer, 2006a: 57).

Stace’e göre birlik tecrübesi iki türe ayrılır: Bunlar, dışadönük ve içedönük mistik tecrübelerdir. İçedönük tecrübeye zihnin içlerine yönelik, dışadönük tecrübeye ise duyularla dışa yönelik söz konusudur. İki tecrübenin buluştuğu nokta ise “birlik algısı”dır (Tüzer, 2006a: 58).

R. C. Zaehner’e (1913-1974) göre mistik tecrübe üç şekilde görülür. Bunlar; “doğa mistisizmi”, “monistik mistik tecrübe” ve “teistik mistik tecrübe”dir. Ona göre bu üç mistik tecrübe çeşidi arasında en üst düzeyde olan, “teistik mistik tecrübe”dir (Tüzer, 2006a: 77).

James’e göre mistik tecrübenin özellikleri şunlardır:

- Tarif Edilemez Oluşu (Ineffability): Mistik tecrübe kelimelerle ifade edilemeyen bir tecrübedir.
- Aklî Nitelik (Noetic quality): Mistik tecrübeler, onları tecrübe eden kişilere bilgi değeri olan tecrübeler gibi görünür.
- Geçicilik (Transiency): Mistik tecrübeler bazı durumlar hariç yarım saat, en çok bir buçuk, iki saat sürer.
- Pasiflik (Passivity): Mistik tecrübeyi yaşayan kişi başlangıçta iradî ısrar göstermiş; zikir, meditasyon gibi etkinlikleri uygulamış, dikkatini belli bir yöne

çekmiş olsa da tecrübe esnasında kendisini iradesini kullanamaz durumda, yüce bir güç tarafından yakalanmış, sarmalanmış gibi hisseder (Horozcu, 2004: 163-164; Tüzer, 2006a: 48-49, 100).

Stace'e göre mistik tecrübeye şu özellikler yer alır:

- Yekpare Şuur, Bir, Boşluk; Saf Şuur;
- Mekan dışı, zaman-dışı;
- Nesnellik veya gerçeklik duygusu;
- Mübareklik, huzur hissi;
- Kutsî, kutsal veya ilahî olan hissi;
- Çelişkililik/Paradoksallık;
- Mistiklerce anlatılamaz kabul edilmesi (Peterson ve diğerleri, 2006: 38-39).

Stace'e göre dışadönük mistik tecrübenin ortak özellikleri şunlardır: Birleştirici görüntü: Her şey birdir, Bir'in her şeyde içsel bir öznellik veya yaşam olarak daha somut kavranışı, nesnellik veya gerçeklik duygusu, ongunluk, erinç, yüce, kutsal veya tanrısal olanın hissedilmesi, paradoksallık, mistikler tarafından anlatılamaz olduğunun söylenmesi.

İçedönük mistik tecrübenin ortak özellikleri şunlardır: Bölünmez bilinç, bir, boşluk, salt bilinç, mekânsal ve zamansal olmaması, nesnellik veya gerçeklik duygusu, ongunluk, erinç, yüce, kutsal veya tanrısal olanın hissedilmesi, paradoksallık, mistikler tarafından anlatılamaz olduğunun söylenmesi.

İki tecrübe arasındaki fark; içedönük tipte mistik, zaman ve mekan kategorisini aşarken, dışadönük tipte bunun görülmemesidir. İçedönük mistik tecrübe, Stace'e göre dışadönük tecrübeden yani doğa mistisizmden daha yüksek düzeydedir.

Maslow'un "doruk deneyimler" olarak isimlendirdiği tecrübelerin genel özellikleri ise şöyledir:

- Doruk deneyimlerin öncesinde merak, huşû, saygı, teslimiyet, alçakgönüllülük ve hatta tapınma gibi duygular yaşanmaktadır.
- Doruk deneyimler yolu ile gelen biliş, diğer şeyleri dışta bırakan bir odaklanma yaratmaktadır.
- İnsan normal durumlarda her şeyi ilgi ve yönelimleri doğrultusunda algılasa da doruk deneyimlerde, her şey daha nesnel olarak algılanmaktadır.
- Kişi bu tecrübelerde ego merkezli olmaktan çok nesne merkezlidir.
- Bu deneyimlerde “öz biliş” normal bir algılamada olduğundan daha edilgen, alıcı ve daha alçakgönüllü bir algılayıştır.
- Doruk deneyimlerde evren, bir bütün olarak algılanmaktadır.
- Bu deneyimler dünyada değerli olan, arzu edilebilecek birçok nesnenin var olduğunu hissettirmektedir.
- Bu tecrübelerde dünya kötü ve arzu edilmeyen bir yer olarak değil sadece iyi, güzel bir yer olarak algılanmaktadır.
- Doruk deneyimlerde algılanan dünyanın tanıtıcı nitelikleri, asırlardır insanların ebedî gerçeklik, manevî değerler, yüksek değerler ya da dinî değerler olarak adlandırdıkları şeylerle hemen hemen aynıdır.
- Doruk deneyimler yaşamdaki kutuplaşmaların, çatışmaların aşılmasına ya da çözümlenmesine yardımcı olmaktadır. Böylece dünya, bir bütün olarak algılanmaktadır.
- Doruk deneyimler, derin ölüm korkusunun o an için yok olmasına yol açabilmektedir.
- Doruk deneyimler kişi üzerinde bazen anlık bazen de devam eden bir etki yaratmaktadır.
- Doruk deneyimler, kişinin mükemmel bir kimliğe sahip olmasına, kendine özgü durumuna, gerçek benliğine doğru yaklaşmasına yardımcı olmaktadır.
- Bu tecrübeleri yaşayan kişi; merhamet, yardımseverlik, incelik, neşe gibi özellikler göstermektedir (Maslow, 1996: 75-84).

2.3. Mistik Tecrübeye Benzer Tecrübeler

2.3.1. Zirve Tecrübeler

Sportif başarılar, entelektüel sezgiler, dostluk ve akrabalık gayretleri gibi din dışı varoluş gerçekleştirmeleri içerisinde kendisini gösteren bazı yüksek seviyede ve güdülenme ötesi içten doğma idrakî tecrübeler bu gruptadır. Bu tecrübeler, hayatın anlamlı ve yaşanmaya değer olduğu izlenimini bırakmaktadır (Hökelekli, 2003: 329-330).

2.3.2. Kişi-Üstü (Aşkın) Tecrübeler

Bazı uyuşturucu maddelerin normal insan şuurunu değişikliğe uğrattıkları bilinmektedir (Hökelekli, 2003: 331).

James'e göre bilinç hallerinde değişim yaratan ilaçlar, mistik bilinci olağanüstü düzeyde uyarırlar. James, kendisinin denediği nitrous oxide tecrübesinde tüm karıştların birliğe kavuştuğunu algılamıştır ve bu durumu "yapay mistik zihin hali" olarak isimlendirmiştir (Tüzer, 2006b: 527).

Aldous Huxley'e göre zihnin öte yakasına geçişi sağlayan iki önemli yol vardır. Birisi, bilinç halinde değişim yaratan kimyasallar ya da uyuşturucular, diğeri ise mistik tecrübelerin kaynağı olarak da gösterilen kendini hipnoz ya da hipnozdu. Huxley, geçirdiği meskalin tecrübesini aktarmıştır. Bu tecrübede, benliğin ortadan kalktığı, her şeyin birlik olarak duyumsandığı, renklerin daha canlı algılandığı ifade edilmiştir. Ancak bu tecrübenin bir noktasında saf, renkli, parlak ışıklı cennetin yerini korku dolu bir şizofreni cehennemi almıştır. Cehennem, her şeyin iğrençlik kazandığı, her olayın nefret yüklü olduğu, dehşetin, düşmanlığın ve kötülüğün kol gezdiği bir dünyayı tasvir eder (Tüzer, 2006b: 528).

Transpersonel psikolojinin önemli isimlerinden Stanislav Grof da LSD tecrübelerinde kişilerin kendi bireysel bilinç düzeylerinin ötesine gittiklerini, kendi kişisel tarihlerini aşip başka insanlara, varlık türlerine, mitolojik figürlere dönüştüklerini, onların

yaşamlarına girdiklerini söyler. Ancak LSD ona göre gerçek bir manevî tecrübe de, manik bir hal de doğurabilir (Tüzer, 2006b: 528-530).

Zaehner, Huxley'in meskalinin gerçek bir mistik tecrübe doğurabileceği iddiasını dinler açısından ciddi bir meydan okuma olarak görür. *Mysticism, Sacred and Profane* adlı eserini de bu iddiayı çürütmek için kaleme alır. Bu eserinde mistik tecrübenin çeşitliliğini ortaya koyarak Huxley'in yaşadığı meskalin tecrübesinin bunlardan hiçbirisine benzemediğini ifade eder. Zaehner, Huxley'in meskalin tecrübesini daha çok "doğa mistisizmi" içerisinde görür. Doğa mistisizmini de büyük ölçüde akut manik depresif psikozla açıklar. Birçok doğa mistiğinin ve hatta geleneksel mistiklerden bazılarının yaşadıkları şey, ona göre "akut manik hal"dir. Yani bilincin her şeyi kapsayacak derecede genişlemesi ya da Jungcu tabirle "pozitif şişme"dir (Tüzer, 2006b: 531).

Zaehner'e göre "teistik mistik tecrübe", mistik tecrübenin en üst formudur ve LSD tecrübesi ile mistik tecrübenin bu türü gerçekleşmemektedir. Teistik mistik tecrübe, Tanrı'nın lütuf ve inayetinin bir ürünüdür. Teistik tecrübeye mistiğin bilincini temizlemek üzere iç dünyaya çekilmesi ve sonunda kendinden bağımsız, seven bir Tanrı'yı idrak etmesi söz konusudur. Ona göre uyuşturucu kaynaklı tecrübelerin en çok benzerlik gösterdiği tecrübeler sadece doğal ve panteistik tecrübelerdir (Tüzer, 2006b: 532).

Huston Smith, Zaehner'i şu düşüncelerle eleştirmiştir: Zaehner'in uyuşturucu kaynaklı tecrübelerin dinî tecrübe olduğunu söyleyememesi, mistik aydınlanmanın Tanrı'nın bir lütfü olduğunu söyleyen Katolik öğretisinin etkisi sebebiyledir. Oysa ona göre "peyote" kullanan Kızılderililerin İsa müşahedesini gördüğü aktarılmaktadır.

2.3.3. Psikopatolojik Olaylar

Mistiğin "vecd" anında tecrübe ettiği haller ve algıladığını ileri sürdüğü görüntüler, hayaller, sanrılar, şuur kaybı ve bedene yansıyan birtakım tepkilerle, bazı akıl hastalarının yaşadıkları durumlar ve tepkiler arasında büyük benzerlikler görülmektedir.

Janet'ye göre, vecd esnasındaki düşünce, küçük çocuklarınkine benzeyen, gerileme halindeki bir düşüncedir (Hökelekli, 2003: 335).

Freud'a göre mistik, tıpkı bir psiko-nevroz hastası gibi bastırılmış cinsî dürtülerini şuur dışı olarak başka yollardan, başka kılıflar içinde ortaya koyan kimsedir (Hökelekli, 2003: 337).

2.3.4. Parapsişik Olaylar

Parapsikoloji (parapsychology), mevcut bilimsel verilerin veya yasaların ışığı altında açıklanamayan telepati, gaipten haber verme, duyu ötesi algı, psikokinezi gibi normal ötesi olguların sistemli incelemesidir (Budak, 2005: 590).

Mistiklerin hayat hikayelerinden bahseden kitaplarda su üzerinde yürüme, havada uçma, yağmur yağdırma, aynı anda birkaç yerde birden görünme, nefesle tedavi, ölüleri diriltme, gelecek olayları önceden bilme ve tahmin etme, düşünceleri okuma gibi çeşitli olağanüstü durumların varlığından söz edilmektedir (Hökelekli, 2003: 341). Ancak, tabiatüstü olaylar, mistik tecrübeye eşlik edebilen veya etmeyen, gelişmenin tesadüfî, ikinci derecede önem taşıyan olayları olarak değerlendirilmelidir. Çünkü mistik tecrübenin asıl özelliği istisnâî, fevkalâde birtakım tecrübeler ve davranışlar ortaya koymasından çok, daha önceden mevcut olan şeylerin bir halini açığa çıkarmasıdır (Hökelekli, 2003: 340-341).

2.4. Mistik Tecrübenin Açıklanması

2.4.1. Geriye Dönüş (Regression) Yorumları

Bazı psikanalistler, mistisizmi ana rahmi tecrübesine saplanıp kalma olarak açıklarlar. Onlara göre mistik hâl, henüz doğmamış bebeğin kendisine hayat veren ve hayatta kalmasını sağlayan anneyi henüz kendisinden ayırt edemediği bir durumdur. Mistik tecrübe, ilk çocukluk durumunun yeniden bir uyanışıdır. Mistik tecrübe kısmen belki, şuur dışında uyuyan kompleksler veya dürtülerden kökten kurtularak ve ferdin bebekteki şuur seviyesine yerleşmesinden dolayı psikoz riskine girebildiği bir 'gerileme' gibidir. Fakat

çocukluğa geri dönüş içinde kişi, kendisini bir yetişkin yapan, güçlkle gerçekleşmiş gelişmenin bütünü de beraberinde taşır (Hökelekli, 2003: 347).

Tasavvufta ayrılık temasına yer verilir: İnsanın en derin ıztıraplarının kaynağında Allah'tan ayrılığın olduğu ifade edilir. Yaratılış da insanın ezeli ve ebedi olandan kopması, böylece birlik ve tamlığı yitirmesi anlamında yorumlanır. Bu düşünceye göre, insan kendi aslına, yani ilahî birliğe yeniden dönme konusunda Allah ile ahidleşmiştir. Cüneyd-i Bağdadi, birlik (tevhid) halini, kulun son halinin ilk hali durumuna dönmesi şeklinde açıklamıştır (Hökelekli, 2003: 347).

2.4.2. Alt- Şuur Yorumları

James'e göre mistik şuur, normal şuurumuzun bir uzantısı olmakla birlikte ondan daha büyük ve kuvvetli, şuur eşliğinin altında barınmakta olan bir psikolojik yapıdır. Bu alt şuur, bizim şuurumuzun aydınlık sahasını saran bir kısımdır ki, burada şimdiki halde faaliyetimizi yöneten fikirler birer flaş halinde çıkar (Hökelekli, 2003: 348).

2.4.3. İç Gözlem Yorumları

Mistikler, murakabe yoluyla bütün dikkat ve iradelerini kendilerine ve kendilerindeki Allah'ın etkilerine yöneltmek suretiyle arzu ettikleri birliğe ulaşmanın mümkün olduğunu söylerler. Vecd anında da zihin bir ayna haline gelmekte ve ilahî hakikatler o aynaya aksetmekte diye inanırlar (Hökelekli, 2003: 349-350).

3. BENLİK VE BENLİK SAYGISI

Benlik, kişinin kendini diğer varlıklardan ayrı, eşsiz bir bütünlük olarak hissetmesi ve bunun bilincinde olmasıdır (Budak, 2005: 123).

Benlik ile kişilik aynı şeyler değildir. Kişilik, farklı durumlara oldukça kestirilebilir tepkileri veren içsel bir yapıdır; benlik ise kişiliğin odağında yer alan bir yapıdır (Onur, 1995: 145).

Jussim'e göre benliğin bilişsel ve duyuşsal olmak üzere iki boyutu vardır. Benlik kavramı (self concept), bireyin sahip olduklarına ilişkin farkındalığını ve bilgiyi ifade ederken; benliğin duyuşsal yönü (self esteem), kişinin kendi hakkında ne hissettiğini, kendisini nasıl değerlendirdiğini içerir (Kimter, 2008: 13).

3. 1. Benlik Kavramı (Self Concept)

Benlik/kendilik kavramı, Kur'an'da ve Arap dilinde "nefs", İngiliz ve Alman dilinde "self" ve "ego" kelimeleri ile ifade edilmektedir. Ayrıca benlik kavramının yerine "öz" ve "özben" gibi kavramlar da kullanılmaktadır (Kimter, 2008: 2).

Kültürlerarası psikoloji alanında çalışan sosyal psikologlar, benliğin kavramlaştırılmasında literatürde hakim olan anlayışların, Batı toplumlarına özgü bazı yanları içerdiğini öne sürmüşlerdir. Mesela bireycilik ideolojisi taşıdığı, diğerlerinden farklılığa ağırlık verildiği belirtilmiş, aslında benliğin kişinin kültürel açıdan paylaşılan bir modeli olduğu, dünyanın Batı dışında kalan kültürlerinin pek çoğunda benliğin ilişkisel tarzda tanımlanması gerektiği gibi hususlar belirtilmiştir (Bilgin, 2003: 49).

Sosyal psikolojide benlik; "ayrışık" ve "ilişkisel" olarak iki sınıfta ele alınmıştır (Kağıtçıbaşı, 2005: 361). Kuzey Amerika ve Avrupa'nın büyük bir bölümünde benliğin, "bağımsız", "kendine yeter" olarak algılandığı, buna karşın Japonya, Çin, Kore, Güneydoğu Asya, Güney Amerika'nın önemli bir bölümü ve Afrika'da ise benliğin toplumsal bağlarla ilişkili olarak algılandığı ifade edilmiştir (Sayar, 2002: 267).

Benlik, bireyin kendine ilişkin kanaatlerinin toplamı, bireyin kendisini tanıma ve değerlendirme biçimidir ve kişiliğin öznel yanını oluşturur. Benlik, bireyin kendi kimliği, değeri, özellikleri, yetenekleri, değer yargıları, amaç ve ideallerine ilişkin kanılarının dinamik bir örüntüsü, bireyin kendisi hakkında algılayabildiği görüşlerinin, duygularının ve tutumlarının tamamıdır (Kimter, 2008: 2-3).

Bireyin bedensel, zihinsel, duygusal ve psikoseksüel gelişimi, çevresinden kendisine model aldığı kişiler, deneyimleri, olaylara yüklediği anlamlar, beklentileri vb. benlik kavramının oluşmasında etkilidir (Kimter, 2008: 12).

James, 1890 yılında yayımlanan eseri *The Principles of Psychology*'de benliği (self); “bilen benlik (self as knower)” ve “bilinen benlik (self as known)” olarak ikiye ayırmış ve “bilinen benliğin” bilimin konusu olacağını belirtmiştir (Yıldız, 2006a: 91)

James'e göre üç tür benlik vardır. Bunlardan birincisi olan maddî benlik (material self), kişinin diğer kişiler ve maddî şeylerle özdeşleşmiş olmasını ifade eder. Bir iş adamının büyük para kaybederek iflas etmesi sonucunda, intihara teşebbüs etmesi buna örnek gösterilebilir. Sosyal benlik (social self) veya benlikler, bireyin sosyal yaşamı içinde pek çok rol üstlenmesini ifade eder. Baba rolü, anne rolü, öğretmen rolü üstlenmesi buna örnek gösterilebilir. Ruhsal/manevî benlik (spiritual self) ise çok subjektif olup kendimizi nasıl algıladığımızı, nasıl değerlendirdiğimizi ifade eder (Yıldız, 2006b: 502).

Psikanalizde benlik kavramı “ego” tabiri ile ifade edilmektedir. Psikanalizin öncüsü Freud (1856-1939), ilk çalışmalarında ruhsal hayatın bilinçli (conscious) ve bilinçaltı (unconscious) bölümlerden oluştuğunu ifade etmiştir. Daha sonra da id, ego ve süper egodan oluşan yapısal bir kişilik kuramı ortaya koymuştur. Bu kuramda id, doğuştan gelen gizil güçleri ifade eder. Haz prensibiyle hareket eder. Refkes eylemler ve birincil süreçlerden yararlanarak organizmadaki gerilimi gidermeye çalışır. Gerilimi ortadan kaldıracak objenin ya da kişinin zihinde imgesinin oluşturulması anlamına gelen “birincil süreç”lerde hayal gücünün önemli bir işlevi vardır. Ancak nasıl aç bir insan yiyecek hayal ettiğinde, bu açlığını gideremezse, birincil süreçler de gerilimi ortadan kaldırmaya yeterli olmaz. Bu sebeple kişilik yapısının ikinci sistemi olarak “ego” ortaya çıkar. Ego, “gerçeklik prensibiyle” hareket eder. Bu sebeple, ihtiyaç objesi bulununcaya kadar gerilimin boşalımı ertelenir (Geçtan, 2006: 44-47).

Analitik psikolojinin kurucusu Jung (1875-1961), kişisel bilinçaltından ayrı olarak, kolektif bilinçaltının (collective unconscious) varlığına dikkat çekmiştir. Kolektif

bilinçaltının ilksel imgelerden oluştuğunu ifade etmiş, bu imgeleri *arketipler* (archetypes) olarak isimlendirmiştir. Ona göre ben (self) de arketipler içerisinde yer alır ve kişiliğin tüm yapısına birlik ve istikrar kazandırır (Schultz ve Schultz, 2002: 562-564).

Jung'un arketipler içerisinde saydığı “persona”, toplumsal hayatta sahip olduğumuz rollere uygun olarak taktığımız maskeleri ifade eder. Toplumsal beklentilere ve ideal kişiliğimize uymayan istek ve duygularımız da “gölge” arketipi ile açıklanır. Jung'a göre bir erkeğin bilinçdışı bütünleyici bir dişi ögeyi, bir kadının bilinçdışı ise bir erkek ögeyi barındırmaktadır. Jung bunları “anima” ve “animus” olarak adlandırır (Fordham, 1994: 58-65).

Arketipler içerisinde olan “yaşlı bilge adam” arketipi harekete geçirildiğinde bir erkek kendini büyük bir güce ya da bilgeliğe ulaştığını, mucize yaratma yeteneğine sahip olduğunu hisseder. Benzer etki bir kadın üzerinde “büyükanne” arketipi ile oluşur. Bu figürün etkisinde olan kişi kendinde sınırsız bir sevgi, anlayış, yardım etme ve koruma özellikleri hisseder, kendini başkalarının hizmetine adar. Bu arketiplerin etkisinde kalan kişi bir aldatmaca olarak tanrısallık hissini yaşar. Jung, bunu “şişme (inflation)” olarak adlandırır. Bununla beraber ego, bu durumda kendinde duyduğu sınırsız güçten biraz sınırlanabilirse ego merkezli olmayan yeni bir kişilik merkezi ortaya çıkabilir. Bu yeni kişilik merkezi de “öz”ü (Self) oluşturur.

Ego bilincin merkezidir. Şayet kendisine bilinçdışı içerikler katarsa fazla yüklenmiş bir gemi nasıl batarsa o da yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Öte yandan “öz” (Self) hem bilince hem de bilinçdışına ait olanı kapsayabilir. Kişiliğin birbirinden ayrı öğelerine ve bilinçdışındaki süreçlere karşı toplayıcı bir miktatıs gibi davranıp egonun bilincin merkezi olması gibi öz de bu bütünlüğün merkezi olur (Fordham, 1994: 75-78).

Horney “ülküleştirilmiş benlik (idealized self-image)” kavramı ile nörotik insanların kendi gerçek benliklerini anlamaktan onları alıkoyan yanıltıcı maskelerine dikkat çekmiştir. Bu maskeyi takan nörotiklerin içlerinde var olan çatışmaları kabul etmediklerini,

nörotik insanların gerçek sandığı bu benlik imajının onların kendilerini olduklarından daha üstün zannetmelerine sebep olduğunu ifade etmiştir (Schultz ve Schultz, 2002: 581).

Horney, ideal öz geliştiren bireyin, ideal öz uğruna gerçek özünü bir kenara ittiğini ifade etmiştir. Çeşitli yanlarıyla kendini idealleştirmenin; sadece belli bir çatışmanın çözümü değil, aynı zamanda örtülü olarak belli bir insanda belli bir zamanda ortaya çıkan ihtiyaçların tamamını doyumayı da vaad eden bir çözüm olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu, acı dolu ve dayanılmaz duygulardan (yitiklik duygusu, kaygı, aşağılık ve bölünmüş olma duyguları) kurtulmanın yanı sıra, nevrotik bireyin yaşamını ve kendini nihai anlamda mistik bir yoldan gerçekleşmesini de vaad etmektedir. O zaman böyle bir çözüm bulunduğu an, buna cankurtaran simidi gibi dört elle sarılacaktır (Horney, 2003: 20-21).

Sullivan'ın ilişkiler kuramına göre birey, insanlarla ilişkilerinde anksiyeteyi azaltmak için bir "benlik sistemi" geliştirir. Ancak benlik sistemi, kişiliğin geri kalanına yabancılaşma eğilimi gösterir. Birey, kişilik örgütüne uygun düşmeyen bilgi ve uyarıyı kabul etmez. Benlik sistemi giderek bağımsızlık kazanır ve bireyin kendi davranışlarını tarafsızca değerlendirmesine engel olur. Bireyin başlangıçta çevresindeki kişileri değerlendirmek üzere oluşturduğu, algısına dayanıklılık eden fakat bir kez oluştuktan sonra diğer insanlara karşı tutumunu sürekli ve değişmez bir biçimde etkileyen "personifikasyon (kişinin kendisine ya da başka bir insana ilişkin olarak geliştirdiği imge)" kişinin çevresini yanlış algılamasına ve ilişkilerinin bozulmasına neden olur (Geçtan, 2006: 255-257).

Kendilik psikolojisinin kurucusu olan Kohut'a göre benlik, insanın ruhsal evreninin merkezi ve yaşam gücünün kaynağı olan kendisini oluşturan parçaların toplamını aşan yani onlardan daha büyük ve tam anlamıyla bilinmeyen en üst ruhsal bölümüdür (Eşer, 2005: 22).

Bireyi incelerken onun olayları nasıl algıladığına ve diğer insanlarla ilişkilerinde kendisini nasıl değerlendirdiğine büyük önem veren Adler'e göre benlik yaratıcıdır, mükemmeliğe ve daha iyiye doğru çabalar. Ona göre belki de benlikte temel bir iyilik

vardır. Bu da kişinin aynı zamanda bireysel doyuma ulaşması ve topluma hizmet vermesini olanaklı kılar (Kimter, 2008: 7).

Allport (2004: 8, 11), benlik (self) için “uygun” (appropriate) anlamındaki *proprium* kelimesini kullanmıştır. Benlik bilinci her birimize ait veya uygun olandır. Allport’a göre her birey kendine has özellikleriyle özgün bir kişiliğe sahiptir.

Fenomenolojik yaklaşıma göre insan davranışını biçimlendiren en önemli etken, onun kendini ve çevreyi o andaki algılayış biçimidir. Dış dünya ile bireyin içsel yaşantısı arasında bir ilişki vardır. Rogers, bu ilişkinin farkında olduğumuz bölümüne benlik kavramı (self-consept) adını vermiştir. (Yıldız, 2006a: 97)

Rogers’a göre, her birey kendisinin merkez olduğu bir evrende yaşar. Bireyler çevrelerini nasıl algılıyorlarsa ona göre davranırlar. Güçlü, olumlu bir benlik kavramı olan kişi, dünyayı zayıf bir benlik kavramı olan kişiden oldukça farklı görür. Her birey yaşantıyı benlik kavramıyla ilişki içinde değerlendirir (Eşer, 2005: 22). Rogers’ın benlik kuramında, “ideal benlik”, bireyin ulaşmak istediği ve sahip olduğu taktirde kendisini çok değerli bulacağı benlik kavramını ifade eder. İdeal benlik ile gerçek benlik arasındaki artışın anksiyeteye yol açtığı düşünülür (Yıldız, 2006a: 97).

Sembolik etkileşimci yaklaşım içinde Cooley, ayna benlik (looking-glass self) kavramıyla bireyin kendini, başkalarının algıladığı gibi algılamasını ifade etmiştir. Mead’a göre benlik kavramı, kişinin başkalarının kendisine nasıl tepkide bulunduğuyla ilgilenmesinin bir sonucu olarak sosyal etkileşim içinde ortaya çıkar (Yıldız, 2006a: 98).

Mead benliğin, birey ile çevresi arasındaki etkileşim içinde oluştuğunu söylemiştir (Bilgin, 2003: 48). Bireyin kendisi hakkında geliştirdiği tepkilerin diğer insanların ona bakışına göre biçimlendiğini ileri sürmüştür. Özellikle bireyin yakın çevresindeki kişilerin birey hakkındaki görüşleri ve bireye yönelik davranışlarıyla onu değerlendiriş biçimlerinin birey tarafından özümsemiğini ve benlik kavramının bu değerlendirmelerin bir yansıması olarak ortaya çıktığını savunmuştur (Eşer, 2005: 21).

Kuantum Benlik isimli çalışmasında yeni psikoloji yaklaşımını ortaya koyan Zohar (1998: 167-169) bir ilişki problemi olarak ele aldığı “narsisizm”in dışavurumları içerisinde şu özelliklere yer verir:

- Yanlış Benlik: Kendini daha iyi hissetmek için narsisistin geliştirdiği savunmalar: Başarıya bel bağlama, mükemmeliyetçilik, gösterişçilik, gurur, hak kazanmışlık, kendiyile ilgilenme, ötekileri nesneleştirme.
- Belirtisel Benlik: Bu özelliklerin doğmasına neden olan duygular; utanç ve aşağılanmaya müsait olma, ruhsal değersizlik takıntısı, kendini değersiz görme, yalıtılmışlık, yalnızlık, depresyon, atalet.
- Narsisist Benliğin Gerçek Özellikleri: Boşluk, anlamsızlık duyguları, zayıf düşme paniği ve benlik parçalanması. Gerçek benliğin keşfedilme ve geliştirilme arayışı.

Zohar’a (1998: 170-173) göre yalıtılmış ve kendisi dışında bir anlam, hakikat ve değer kaynağı olmayan benliğin durumu “bir bitkinin dışarıda güneş alabileceği bir yerde toprağa dikilmesinden önce de bir saksıya dikilmesine benzer. Kısa zamanda kökleri kurur ve yaprakları solar.” Oysa ona göre “Bizim ne olduğumuzla ilgili anlamı benliklerimize kazandıracak şeyin benliklerimizin ötesinde olması gerekir”.

Zohar’a (1998: 178, 186) göre benlik her ilişki ile gelişip yenilenir. Çünkü bireyler bütün varlıklarla bir ilişki içindedir ve bir dereceye kadar da onlarla örülü durumdadır. Bunu şöyle açıklamıştır: “Ben kardeşimin bekçisiyim çünkü kardeşim tıpkı elimin vücudumun bir parçası olması gibi benim bir parçamdır. Eğer elimi yaralarsam bütün vücudum acı çeker. Eğer bilincimi yaralarsam (onu kötü ya da bencilce düşüncelerle doldurursam) birbiriyle bağlantıda olan tüm bilinç alanını yaralarım”.

Sûfiler nefis kavramını genellikle iki manada kullanmışlardır. Sufiler, nefis kelimesi ile “nefs-i hayvani”yi kastetmişlerdir. Yani bu şekilde nefis, kötü vasıfları ile yerilen,

kötülüğün temeli olan huy ve fiilleri ifade eder. İkinci anlamıyla nefis; insanın hakikatı, zati anlamına gelir (Kimter, 2008: 11).

3. 2. Benlik Saygısı (Self Esteem)

Kendini benimseme, onaylama, kendine değer verme gibi anlamlara gelen benlik saygısı/öz saygı, kişinin kendi ruhsal bütünlüğü ve toplumsal hayatı içinde kendine verdiği önemi ifade eder (Ayten, 2004: 13).

Benlik saygısı, kişinin kendisine bir birey olarak yüklediği değeri ifade etmektedir. Benliğin duygusal ögesidir. Bireyin kendi kişisel özelliklerinin subjektif değerlendirmesi kişisel öz saygıyı; bireyin özdeşleştiği grupların özelliklerinin subjektif değerlendirmesi ise kolektif öz saygıyı oluşturur. Öte yandan öz saygı, kişinin içinde bulunduğu durumlardan da etkilenir. Yaşanan olaylar, kişinin kendine ilişkin imajını değiştirebilir. Bu nedenle dispozyonel öz saygı ile durumsal ya da bağlamsal öz saygıdan söz edilebilir (Bilgin, 2003: 282).

Benlik saygısının kavramsallaştırılmasında James ve Cooley'in çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. James öz saygı (self love) kavramında, kişinin başarıları ile özlemleri arasındaki oranı öne çıkarmıştır. Cooley, diğerlerinin kişiye ilişkin görüşlerinin (looking glass self) belirleyici olduğunu vurgulamıştır (Bilgin, 2003: 282).

Adler'e göre benlik saygısı, aşağılık duygusundan üstünlük duygusuna geçişi temsil etmektedir. O, benlik saygısının gelişiminde organ eksikliği, çeşitli hastalıklar, aile içindeki durum, doğum sırası, sosyal ilişkilerde reddedilme gibi olayların etkili olduğunu belirtmiştir. Sullivan'a göre benlik saygısının temelinde kişiler arası ilişkiler yer almaktadır. Fromm'a göre kişinin kendisini kabul eden, ona saygı ve ilgi duyan, kendini ifade etme özgürlüğü ve bağımsızlık tanıyan sosyal bir çevrenin içinde bulunması benlik saygısının oluşması için gereklidir (Kimter, 2008: 18-20).

Benlik saygının yapısı konusunda, bazı yazarlar genel bir duygudan söz ederken, bazıları çok boyutlu bir yaklaşım sergilemişler; fiziksel görünüm, yakın dostluklar, meslekî

başarılar gibi unsurları benlik saygısının boyutları içerisinde düşünmüşlerdir. Bununla beraber öz saygının faktör yapısında özellikle iki faktör öne çıkmaktadır: Kapasite veya yeteneklerin değerlendirilmesi ile sosyal kabul açısından kişisel uygunluğun değerlendirilmesi (Bilgin, 2003: 283).

Çeşitli araştırmacılar benlik saygısının insanların yaşamında önemli bir rol oynadığı; düşünceleri, duyguları ve davranışlarında etkili olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Yapılan araştırmalarda, öz saygı düzeyinin, kendine güven, iç tutarlılık, zamanda istikrarlılık, kararlı tepkiler gösterme gibi değişkenlerle ilişkili olduğu yönünde bulgular elde etmişlerdir (Bilgin, 2003: 283).

Benlik saygısı yüksek olan bireylerde yeterli özgüven, iyimserlik, başarıma isteği ve stres karşısında direnç gösterebilme özellikleri görülmektedir. Benlik saygısı düşük olan bireylerin özgüven düzeyleri düşük, anksiyeteleri yüksek düzeydedir ve bu kişiler duygularını açıklamakta zorlanmaktadırlar (Karahana ve diğerleri, 2004: 28).

Yardley ve Hones'e göre olumlu benlik duygusuna sahip olan kimselerin olaylar karşısındaki kişisel kontrolleri çok güçlüdür, buna karşılık olumsuz benlik saygısına sahip olan kimselerin, çevreleri üzerindeki kontrol güçleri son derece düşüktür, diğer insanları kendilerinden üstün ya da aşağı algırlar, toplum içinde kendilerini baskı altında hissederler; güç, para, mevki kazanarak diğer insanlara üstünlüklerini kanıtlamak isterler (Kimter, 2008: 78, 82).

4. ORTA YAŞ VE YAŞLILIK DÖNEMİ GENEL ÖZELLİKLERİ VE DİNDARLIK

4.1. Orta Yaş Dönemi Genel Özellikleri ve Dindarlık

Yetişkinlik dönemi ilk, orta ve son yetişkinlik olmak üzere üç dönemde incelenmektedir. Robert J. Havighurst orta yaş dönemini 30-55 yaş arası olarak belirlerken, Levinson, 40-60 arası olarak kabul etmiştir. Bununla beraber çoğunluk tarafından 35-55 yaş grubundakiler “orta yaşlılar” olarak ele alınmaktadır (Uysal, 2006: 215).

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri, bu dönemde görülen biyolojik değişimler sebebiyle bu yaş grubundaki insanların ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemlerine özelele bakmaya başlamalarıdır (Uysal, 2006: 217).

Orta yaş dönemi, derinin kırısmaya, saçların aklaşmaya, cinsel gücün azalmaya başladığı, iç organların çalışmasında aksamanın görüldüğü, damar sertliği ve buna bağı yüksek tansiyon ve kalp hastalıklarının kişiyi her an alt edebildiği, kilo almanın süreklilik kazandığı bir dönemdir (Onur, 1995:169).

Bu dönemde görme ve işitme konusunda önemli değişimler meydana gelir. 18 yaş civarında doruk noktasına ulaştığı belirtilen görme gücünün, 40 yaşına kadar olan zaman dilimi içinde tedrici olarak gerilediğı, 40 yaşından 55 yaşına kadar olan dönemde belirgin bir şekilde düştüğü, bu durumun daha sonraki yaşlarda da devam ettiğı fakat görme gücündeki bu düşüşün 40-50 yaşları arasında olduğı kadar hızlı ve keskin olmadığı ifade edilmiştir. 14 yaşlarında doruk noktasına ulaşan işitme fonksiyonunun daha sonra 65 yaşına kadar tedrici fakat sürekli bir düşüş gösterdiği ifade edilmiştir (Uysal, 2006: 216).

Orta yaş döneminde şehvani duygular, kırgınlık, kendini beğenmişlik, hırs, kendine ilgi gösterme gibi konularda gençlik dönemine göre bazı eksilmeler görülebilmektedir. Bilgelik, erdemlilik, karar verme, alicenaplık, merhamet ve sevgi, geniş kavrama gücü gibi bazı özellikler daha mükemmel hale gelmektedir. (Uysal, 2006: 215).

İnsan yaşamını sekiz evrede ele alan Erikson'a göre, bu dönemde "üretkenlik (generativity)" önem kazanır. Üretkenlik kavramı, yaratıcılık (creativity) ve üreticilik (productivity) anlamlarını da içermektedir (Erikson, 1984: 36).

Yetişkinliğin orta yıllarında kişilik sistemi içinde bir denge durumu söz konusudur. Hem bireyin toplumsal dünyası genişleme hızını yitirmiştir, hem de birey genişlemeyle başa çıkabilecek beceriler geliştirmiştir. Ayrıca, bireyin kendine ilişkin deneyimi artmış ve birey kişiliğinin iç ve dış yönlerini daha iyi bütünleştirebilir duruma gelmiştir. Ancak, yaşın ilerlemesiyle birlikte dış toplumsal durumlar önemini yitirmeye ve

içsel süreçler önem kazanmaya başlamıştır. Birey, yaşlandıkça toplumsal rollerinin sayısı ve çeşitleri azalmaya, toplumsal etkileşim sıklığı düşmeye, kişiliğin daha iç yönleri önemli olmaya başlamıştır (Onur, 1995: 153).

Knox, orta yaşlardaki benlik gelişiminin belirli bir örüntü izlediğini söylemektedir: a) Yirmilerin sonları ve otuzların başları: Bu dönem bir durulma, düzen ve çabalama dönemidir. b) Otuzların sonları ve kırkların başları: Bu dönemde yetişkinlerin çoğu insan yaşamının hazlarından ve acılarından pay almaya daha istekli olurlar ve dostluğun kalitesi daha önem kazanır. Varolan benlik duygusu ile kalıtım yapısı arasındaki uygunluğun yeniden gözden geçirilmesi orta yaş geçişine yol gösterir. c) Kırkların ortaları ve altmışların başları: Bu dönem benlik duygusunda artan bir değişkenlik içerir. Bu dönem boyunca pek çok insan kararlılık, yeterlilik, sorumluluk ve olgunluk aşamasına ulaşır (Onur, 1995: 157).

Orta yıllarda elde edilmiş yeterlilik duygusu, birey yaşlandıkça yaşanacak yılların sınırlı olduğu bilinciyle, giderek kendini gerçekleştirme çabasına yerini bırakır (Onur, 1995: 153).

Elli yaşlarından başlayarak kişilikte görülen gelişimsel değişimler, merkezde yoğunlaşma ve içselliğin artması şeklinde ortaya çıkmaktadır (Onur, 1995: 154).

Chicago Üniversitesi'nce 40-90 yaşları arasındaki 700 denek 7 yıl boyunca sürekli incelenmiştir. Araştırmada yaşa bağlı üç kişilik değişimi bulunmuştur. Bunlar; cinsiyet rolü algılamasında, içe yönelmenin artışında ve sorunlarla başa çıkma üslubundadır (Onur, 1995: 154).

Yapılan araştırmalar, yaş ilerledikçe kişiliğin gittikçe içselleştğini ortaya koymuştur. Bu değişimin, orta yıllarda kendi kendine düşünme ve içebakış olarak ortaya çıkmaya başladığı, gitgide daha belirgin hale geldiği ifade edilmiştir. Ayrıca başka araştırmalarda da, yaşla birlikte ego enerjisinde azalma ve ego üslubunda değişme olduğu, içsel dürtülere duyarlı olma özelliğinin arttığı bulunmuştur (Onur, 1995: 155).

Orta yaş döneminde, kendi kendisiyle hesaplaşan bireyin daha önceki dönemlerde ideal olarak belirlemiş olduklarına ulaşamadığını düşünmesi onda bir hayal kırıklığı doğurabilir. Hayatın kaçınılmaz olarak ölümlle sonlanacağı hissedilir ve kişi, varlığının anlamı üzerine düşünür (Hökelekli, 2003: 284).

Orta yaş dönemindeki bireyler, inançlarında daha az dogmatiktirler (Certel, 2003: 176). Bu dönemde yeniden dine dönüş tecrübeleri yaşanabilir (Koç, 2008: 32). Daha önceki dönemlerde yönelim gösterilen şeylerin giderek kişinin hayatında değerini yitirmesi ve ilgi alanlarının daralmasıyla din, bu dönemde bireyin hayatında önemli bir yer alır. Ayrıca bu dönemde sıradan dinî hayatın ötesinde derunî tecrübeler elde etmeye duyulan ilgi de dikkati çekmektedir (Hökelekli, 2003: 285).

Orta yaş döneminin başlarında mistik hidayetler de gerçekleşebilmektedir. Bu dönemdeki bazı kimseler, dinî hayatın yönelttiği hedefleri giderek artan bir arzu ve istek konusu haline getirirler. Bu dönemde geleneksel dinî hayattan çok daha içten ve mistik eğilimli bir hayata geçiş yapılmaktadır (Uysal, 2006: 222).

4.2. Yaşlılık Dönemi Genel Özellikleri ve Dindarlık

Gelişim dönemleri içerisinde son dönem olarak ele alınıp incelenen yaşlılık dönemi fizyolojik, psikolojik ve sosyal pek çok değişimin yaşandığı bir dönemdir.

Yaşlılık döneminde görme ve işitmede zayıflama, saç ve sakal ağarması, kamburlaşmanın meydana gelmesi, derinin buruşması, adalelerin sertliğini kaybetmesi gibi fiziksel değişimler meydana gelir. Hafızanın zayıflaması, çalışma isteğinin azalması, uykusuzluk, çabuk sinirlenme, alınganlık, telkine kapılma, ruhsal çöküntü gibi psikolojik değişimler de bu dönemde görülebilmektedir (Certel, 2003: 178).

Daha önceki dönemlerde yaşlı bireyin yakın çevresinde bulunan kişiler eğitim, evlilik ya da ölüm gibi sebeplerle ondan ayrılmış olabilirler. Bu durum, yaşlı bireyin kendisini yalnız hissetmesine sebep olabilir. Toplumsal yaşamda daha önceden

gösterebildiği etkinliği, yaşı sebebiyle gösteremeyen yaşlı birey, işe yaramaz olduğunu düşünebilir (Hökelekli, 2003: 286).

Bu dönemdeki bireylerin genellikle şu özelliklere sahip oldukları ifade edilmiştir: Eskiye aşırı bağlılık, yeni durumlara alışmakta zorluk ve bencillik. Bununla beraber bu dönemde, bütün bir yaşam tecrübesinin vermiş olduğu “bilgelik” ve “içgörü”den bahsedilebilir. Ayrıca güçlü bir muhakeme de bu dönemde görülen özellikler arasındadır (Peker, 2003: 176).

Yaşlı insanlar dış uyarıcılar yerine iç uyarıcılara karşı daha duyarlıdırlar, duygusal yatırımları artmaktadır. Ego üslubu da değişmekte, etkin denetimden edilgin denetime yönelinmektedir. Yapılan TAT testi ile bu dönemdeki bireylerin cinsiyet rolü algılarındaki değişim incelenmiştir. Buna göre, erkekler gittikçe daha boyun eğici, kadınlar ise daha çok yetkeci olmaya yönelmektedirler. Ayrıca kadınlar yaşlandıkça kendi saldırgan ve benmerkezli dürtülerine karşı daha hoşgörülü olurken, erkekler kendi duygusallık ve bağımlılık dürtülerine karşı daha hoşgörülü olmaktadır (Onur, 1995: 155).

Bu dönemde bireyin en belirgin psikolojik özelliği ise hayat memnuniyeti yakalama çabasıdır. Yaş ilerledikçe dinî alandaki arayış gerilerken, dinî yaşayışın derunî (içsel) kaynaklarının güçlendiği anlaşılmaktadır (Uysal, 2006: 242).

Yaşlı bireyin, ölüm gerçeği ile iç içe yaşaması; varoluşunu ve ölümü anlamlandırma ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır (Hökelekli, 2003: 287).

Erikson’a göre bu dönemde “benlik bütünlüğü (ego integrity)” önem kazanır. Benlik bütünlüğü, kişinin kendi yaşam serüvenini kabullenmesidir. Benlik bütünlüğünün olmaması ise “umutsuzluk (despair)” ifade eder. Umutsuzluk, başka bir yaşama başlamak ve bütünlüğe götürecek yolları denemek için hayatın çok kısa olduğu duygusunu dile getirir (Erikson, 1984: 39-40).

Yaşlılık döneminde, dinî duygularda bir yükseliş olmasa bile dinin dogmalarına daha az bağlı kalındığı ifade edilmektedir (Certel, 2003: 178).

Bazı araştırmalarda, yaşlılarda Allah inancının daha kesin ve kararlı olduğu ortaya koyulmuştur. Bu dönemde ölüm sonrası hayata, cennet ve cehenneme, ilahî mahkemeye duyulan inançta belirgin bir artış görölmektedir (Hökelekli, 2003: 287).

Yaşlılık döneminde daha önceki dönemlerde kazanılan dinî alışkanlıklar sürdürölür, yaşlı bireyin diğer faaliyetlerinde görölen azalmanın da etkisi ile ibadet oranlarının yüksek olacağı düşünölmektedir (Peker, 2003: 177).

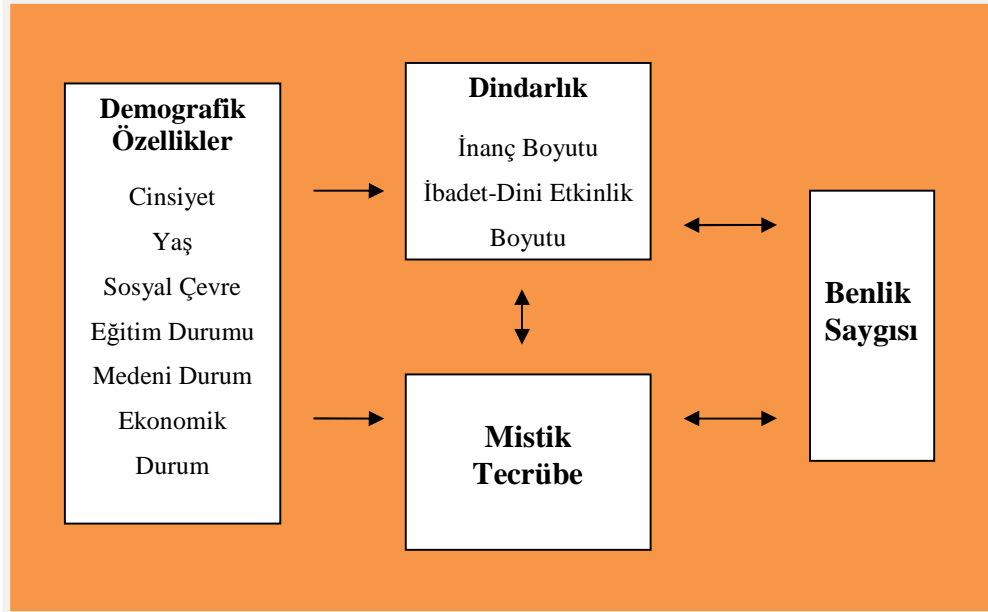
İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMA MODELİ

Dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı olgularını konu edinen bu araştırmanın modeli, “ilişkisel tarama modeli”dir. İlişkisel tarama modelinde iki ya da daha çok sayıda değişken arasındaki değişimin, varlığı ve derecesi belirlenmeye çalışılmaktadır (Aytan, 2009: 93).

Orta yaş ve yaşlılık dönemlerindeki bireylerin dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeyleri arasındaki ilişkilere yer verilen bu çalışmanın araştırma modeli aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil-1: Araştırma Modeli

2. ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ

Dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı olguları arasındaki ilişkileri ele alan bu araştırmanın evreni, Denizli ve İstanbul şehirlerinde ikamet eden 40 yaş ve üzeri bireylerdir. Örneklem, tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 170 kişiden oluşmaktadır.

Örneklem grubunun demografik özelliklerine ilişkin özellikleri tablolar halinde gösterilmiştir.

Tablo-1: Yaşanılan İle Göre Dağılım		
Şehir	N	%
Denizli	135	79.4
İstanbul	35	20.6
Toplam	170	100

Örnekleme oluşturan bireylerin %79.4'ü (135 kişi) Denizli'de, %20.6'sı (35 kişi) İstanbul'da ikamet etmektedir.

Tablo-2: Cinsiyete Göre Dağılım		
Cinsiyet	N	%
Kadın	114	67,1
Erkek	56	32,9
Toplam	170	100

Örneklem grubunun %67.1'i (114 kişi) kadınlardan, %32.9'u (56 kişi) erkeklerden oluşmaktadır.

Tablo-3: Yaşa Göre Dağılım		
Yaş	N	%
Orta Yaş (40-59)	131	77.1
Yaşlılık (60 ve üzeri)	39	22.9
Toplam	170	100

40-87 yaş aralığındaki bireylerden oluşan örneklemin %77.1'i (131 kişi) orta yaş, % 22.9'u (39 kişi) yaşlılık dönemindeki bireylerden oluşmaktadır.

Tablo-4: Sosyal Çevreye Göre Dağılım		
Yaşanılan Yer	N	%
Köy	16	9.4
Kasaba	1	0.6
İlçe	21	12.4
İl	132	77.6
Toplam	170	100

Örnekleme oluşturan katılımcıların büyük çoğunluğu (%77.6), hayatının çoğunu ilde geçirdiğini ifade etmiştir. Hayatının büyük çoğunluğu ilçede geçirenlerin oranı % 12.4 (21 kişi); köyde geçirenlerin oranı % 9.4 (16 kişi); kasabada geçirenlerin oranı ise %0.6 (1 kişi)'dir.

Tablo-5: Öğrenim Durumuna Göre Dağılım		
Eğitim Durumu	N	%
Öğrenim görmeyen	24	14.1
İlkokul	69	40.6
Ortaokul	13	7.6
Lise	27	15.9
Üniversite	37	21.8
Toplam	170	100

Örnekleme grubunda öğrenim durumuna göre dağılım şu şekildedir: İlkokul mezunu olduğunu belirtenler 69 kişi (%40.6), üniversite mezunları 37 kişi (%21.8), lise mezunları 27 kişi (%15.9), öğrenim görmeyenler 24 kişi (%14.1) ve ortaokul mezunları 13 kişi (%7.6).

Tablo-6: Medeni Duruma Göre Dağılım		
Medeni Durum	N	%
Bekar	3	1.8
Ayrı	4	2.4
Dul	24	14.1
Evli	139	81.7
Toplam	170	100

Katılımcıların %81.7'si (139 kişi) evlilerden, % 14.1'i (24 kişi) dullardan, %2.4'ü (4 kişi) ayrılarından ve % 1.8'i (3 kişi) bekarlardan oluşmaktadır.

Tablo-7: Ekonomik Duruma (Harcama Durumuna) Göre Dağılım		
Ekonomik Durum	N	%
Hiç düşünmeden harcama yaparım	4	2.4
Rahat harcama yaparım	11	6.5
Düşünerek harcama yaparım	110	64.7
Temel ihtiyaçlarım dışında oldukça zor harcama yaparım	21	12.3
Temel ihtiyaçlarımı bile zor karşılarım	24	14.1
Toplam	170	100

Araştırma örnekleminin, ekonomik duruma (harcama durumuna) göre dağılımına bakıldığında katılımcıların büyük çoğunluğunun (%64.7'si), düşünerek harcama yaptıklarını, %14.1'inin (24 kişi) temel ihtiyaçlarını bile zor karşıladıklarını ifade ettikleri görülmüştür. Temel ihtiyaçları dışında oldukça zor harcama yaptıklarını ifade edenlerin oranı %12.3 (21 kişi), rahat harcama yaptığını ifade edenlerin oranı ise %6.5 (11 kişi)'tir. Hiç düşünmeden harcama yaptığını belirtenlerin oranı ise % 2.4 (4 kişi)'tir.

Tablo-8: Öznel Dindarlık Algısına Göre Dağılım		
Öznel Dindarlık Algısı	N	%
Çok dindar	20	11.8
Dindar	120	70.6
Biraz Dindar	30	17.6
Dindar Olmayan	0	0
Toplam	170	100

Araştırma örnekleminin öznel dindarlık algısına göre dağılımı şu şekildedir: Katılımcıların %70.6'sı (120 kişi) kendilerini “dindar” olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Kendilerini “biraz dindar” olarak görenlerin oranı %17.6 (30 kişi), “çok dindar” olarak görenlerin oranı %11.8'dir (20 kişi). Katılımcılar arasında öznel dindarlık algısı açısından “dindar olmayan” kategorisinde kimse bulunmamaktadır.

3. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Anket formunda, ankete katılanların kişisel özelliklerini ölçmeye yönelik sorular ve üç ölçek bulunmaktadır.

3.1. Kişisel Bilgi Formu

Örneklem grubunun demografik özellikleri ile ilgili veriler, kişisel bilgi formu ile toplanmıştır. Bu formda, katılımcıların cinsiyet, yaş, sosyal çevre, eğitim durumu, medeni durumu, ekonomik durumu (harcama durumu), öznel dindarlık algısı ile ilgili sorular yer almaktadır.

3.2. Dindarlık Ölçeği

Uysal tarafından geliştirilen *İslami Dindarlık Ölçeği* esas alınarak hazırlanan ölçek, toplam 9 sorudan oluşmaktadır. Ölçeğin KMO değeri (.808), Cronbach Alfa Değeri (.75), Bartlett's Test of Sphericity değeri (378.389; $p=.000$)'dir. Ölçeğin alt boyutları aşağıda gösterilmiştir.

a) İnanç Boyutu

Ahiret inancı, kader inancı, hayatının anlamını kavramada dinin yardımcı olduğunu düşünme, ibadet ettiği zaman Allah'a yakın hissedeceğini düşünme ile ilgili toplam dört sorudan oluşmaktadır.

b) İbadet-Dini Etkinlik Boyutu

Namaz ve oruç ibadetlerini yerine getirme, dinî toplantılara katılma ve Kur'an okuma davranışı ile ilgili toplam dört sorudan oluşmaktadır.

Araştırmada kullanılan dindarlık ölçeği, likert formatında; *tamamen katılıyorum, katılıyorum, pek katılmıyorum ve hiç katılmıyorum*, *“çok sık, sık, bazen, hiçbir zaman”* cevap seçeneklerinden oluşmaktadır. Bu seçenekler, olumludan olumsuzu doğru sırasıyla 4, 3, 2, 1 değerinde puanlara sahiptir. Bir katılımcının ölçekten alabileceği toplam puan 8-32 arasında değişmektedir. Ölçeğin alt boyutlarından alınabilecek toplam puanlar ise 4-16 arasında değişmektedir.

Bu araştırmada, analizler sırasında dindarlık ölçeğinin genelinden ve alt boyutlarından alınan ortalama puanlar kullanılmıştır. Ortalama puanlar 1-4 arasında değişmektedir. Ortalama puanın 4'e yaklaşması ile dindarlık düzeyinin yükseldiği kabul edilmektedir.

3. 2. Mistik Tecrübe Ölçeği

Ralph W. Hood tarafından Amerika'da geliştirilen “Mistik Tecrübe Ölçeği (Mysticism Scale)”, başlangıçta 108 maddeden oluşmakta iken daha sonra 32 madde ile sınırlandırılmıştır (Ünal, 2000: 46).

Mistik Tecrübe Ölçeği 8 kategoriden oluşmaktadır. Her kategoride iki olumlu ve iki olumsuz ifade bulunmaktadır. Mistik tecrübe ölçeğinde bulunan kategoriler aşağıda yer almaktadır:

Benlik (Ego) Niteliği: Bilinçlilik devam ettiği halde benlik duygusu yitimini (loss of sense of self) ifade eder. Benlikten daha yüce bir şeye dahil olma şeklinde tecrübe edilir (S3, S4, S6, S24).

Birleşme (Unifying) Niteliği: Objelerin çokluğunun, birlik olarak algılanmasını ifade eder (S12, S19, S28, S30).

Deruni Sübjektif (Inner Subjective) Nitelik: Varlıkların canlı, şuurlu olarak algılanmasını ifade eder (S8, S10, S29, S31).

Zaman/Mekan Niteliği: Tecrübenin zaman ve mekan üstü olmasını ifade eder (S1, S11, S15, S27).

Bilgi (Noetic) Niteliği: Tecrübenin bir doğru bilgi kaynağı olmasını ifade eder. Rasyonel olmayan, sezgisel, içgörüyeye dayalı, bununla birlikte sadece sübjektif olmadığı anlaşılan bir tecrübe üzerine vurgu yapılmaktadır (S13, S16, S17, S26).

Anlatılamazlık (Ineffability): Tecrübenin mahiyeti itibariyle kelimelerle basit olarak ifade edilemeyeceğini anlatır (S2, S21, S23, S32).

Olumlu (Positive) Etki: Tecrübenin olumlu yönde etkileme özelliğini ifade eder. Tecrübe genellikle haz ve mutluluk vericidir (S5, S7, S18, S25).

Dini Nitelik: Tecrübenin dinî yönünü ifade eder. Bu, geleneksel dinî dilden bağımsız olarak da ifade edilebilen sır, ihtiram ve huşû hislerini içerir (S9, S14, S20, S22) (Ünal, 2000: 47-49).

Hood'un Mistik Tecrübe Ölçeği'ne yaptığı faktör analizi sonucunda; genel mistisizm faktörü ve dinî yorum faktörü ortaya çıkmıştır (Ünal, 2000: 63). Hood, Morris ve Watson'un 1993 yılında yayınladıkları makalede üç faktörlü yeni bir analiz önerisinde bulunulmuştur. Bu yeni öneride üç faktör, dışa dönük mistisizm (extrovertive mysticism), dini yorum (religious interpretation) ve içe dönük mistisizmdir (introvertive mysticism) (Albayrak, 2009: 169-170).

Orijinal ölçeğin 1993 yılında saptanan üç faktör çözümlemesine göre güvenilirliği Kuder-Richardson 20 (Cronbach Alpha) tekniğine göre $r=.76$ 'dır.

Bu çalışmada, ölçeğin M. Süheyl Ünal tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesi kullanılmıştır (bk. Ünal, 2000). Ölçeğin Ünal tarafından yapılan uygulamasında, alpha katsayısı $r=.89$ 'dur (Albayrak, 2009: 170). Ölçeğin tarafımızdan yapılan uygulamasında ise alpha güvenilirlik katsayısı $r=.88$ olarak tespit edilmiştir.

Likert formatında (bk. Altunışık ve diğerleri, 2005: 107) hazırlanan ölçeği oluşturan her bir soruda “çok uygun, uygun, emin değilim, uygun değil, hiç uygun değil” şeklinde 5 derece vardır. Bu dereceler, olumlu maddelerde sırasıyla 5, 4, 3, 2, 1 değerinde; olumsuz maddelerde sırasıyla 1, 2, 3, 4, 5 değerinde puanlara sahiptir. Bu değerlere göre, ölçekten bir katılımcının alacağı en yüksek puan $5 \times 32 = 160$, en düşük puan ise $1 \times 32 = 32$ puandır.

Bu araştırmada analizler sırasında katılımcıların mistik tecrübe ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar kullanılmıştır. Ortalama puanlar 1-5 arasında değişmektedir. Ortalama puanın 5'e doğru yükselmesi ile mistik tecrübe düzeyinin yükseldiği düşünülmektedir.

3.3. Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri (Coopersmith Self-Esteem Inventory)

Stanley Coopersmith tarafından 1967 yılında çocuklara uygulanmak üzere 50 madde olarak hazırlanan envanter, daha sonra farklı yaş gruplarına uygulanabilecek şekilde geliştirilmiştir. Bu araştırmada kullanılan Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri-Yetişkin Formu, “Evet (Benim Gibi)” ve “Hayır (Benim Gibi Değil)” cevap seçeneklerini içeren 25 maddeden oluşmaktadır. Faktör analizleri, envanterin heterojen bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir (Korkmaz, 1996: 52).

Ölçeğin güvenilirlik çalışması, ülkemizde Turan tarafından (1986) 30 onkoloji hastası üzerinde yapılmış, korelasyon katsayısı $r = 0.65$ ($p < 0.05$) olarak bulunmuş, yine Turan

tarafından (1987) 56 kişilik üniversite öğrencisine uygulanarak, korelasyon katsayısı $r = 0.76$ ($p < 0.05$) olarak bulunmuştur. Ölçeğin geçerlik çalışması Turan tarafından (1987) 200 üniversite öğrencisi üzerinde yapılmıştır. Coopersmith Benlik Saygısı Envanterinin Türkçe'ye uyarlanmış şekliyle geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu kabul edilmiştir (Küçük, 2007: 31). Ölçeğin tarafımızdan yapılan uygulamasında ise alpha güvenirlik katsayısı $r = .71$ olarak tespit edilmiştir.

Benlik Saygısı ölçeğinde S1, S2, S3, S6, S11, S12, S13, S15, S16, S17, S18, S21, S22, S23 ve S25 için "hayır" cevabı 1 değerinde, evet cevabı 0 değerinde; S4, S5, S8, S10, S14, S19, S20 ve S24 "evet" cevabı 1 değerinde, "hayır" cevabı 0 değerinde puanlara sahiptir (bk. Harputlu, 2005: 141).

Bu araştırmada analizlerde, katılımcıların benlik saygısı envanterinden aldıkları ortalama puanlar kullanılmıştır. Ortalama puanlar 0-1 arasında değişmektedir. Ortalama puanın 1'e yaklaşması ile benlik saygısı düzeyinin yükseldiği kabul edilmektedir.

4. VERİLERİN TOPLANMASI ve İSTATİSTİKSEL ANALİZİ

Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada hazırlanan anket formu, *2008 Ağustos ve 2008 Kasım* aralığında Denizli ve İstanbul şehirlerinde uygulanmıştır. Ev, iş yeri ya da dinlenme yerlerinde bulunan katılımcılara anketörler tarafından sorular okunmuş, katılımcıların cevapları işaretlenmiştir. Bazı katılımcılar, anket formunu kendileri okuyarak cevaplandırmışlardır. Anketlerin doldurulması, 30-45 dakika sürmüştür.

170 katılımcının vermiş oldukları cevaplar bilgisayara aktarılmış, verilerin analizinde SPSS programı kullanılmıştır.

Ankette yer alan sorularda cevaplara verilen sayısal değerler, bazı sorularda yeniden kodlama (recode) yöntemiyle değiştirilmiştir. Yapılan yeniden tanımlama ve veri dönüştürme işlemleri sonucunda ortaya çıkan yeni seçenekler şu şekildedir:

- Yaş: 40-59 yaş (Orta yaş), 60 yaş ve üzeri (Yaşlılık)
- Sosyal Çevre: Kentsel (İl), Kırsal Kesim (Köy, Kasaba, İlçe)
- Öğrenim Düzeyi: Öğrenim Görmeyen, İlköğretim (İlkokul, Ortaokul), Lise, Üniversite
- Medeni Durum: Evli, Diğer (Bekar, Ayrı, Dul)
- Ekonomik Durum (Harcama Durumu): Yüksek (Hiç düşünmeden harcama yaparım, Rahat harcama yaparım), Orta (Düşünerek harcama yaparım), Düşük (Temel ihtiyaçlarım dışında oldukça zor harcama yaparım, Temel ihtiyaçlarımı bile zor karşılarım).

Dindarlık ölçeğini oluşturan maddeler, temel bileşenler analiz tekniği (prenciple component analysis) ile faktörlere ayrılmıştır. Maddeler arasındaki iç-tutarlılığı belirlemek için iç tutarlılık analizinden yararlanılmıştır.

Farklı iki grup arasındaki ilişkiler bağımsız grup t-test (independent samples t-test) ile ölçülmüştür. İki'den fazla gruplar için tek yönlü varyans analizi (one way ANOVA) kullanılmıştır. Farkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Scheffe testi uygulanmıştır.

İki sürekli değişken arasındaki ilişkinin derecesini belirlemek için Pearson korelasyon katsayılarından (Pearson Correlation Coefficients) yararlanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BULGULAR ve YORUMLAR

1. ÖLÇEKLE İLGİLİ BULGULAR

Araştırmada kullanılan dindarlık ölçeğinin faktör analizi ve iç tutarlık analizi sonuçları aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 9: Dindarlık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları	
(KMO=.808; p=.000; Varyans %59.899; Cronbach Alfa=.75)	
Dindarlık Ölçeği Boyutları	Faktör Ağırlığı
İnanç	.732
İbadet-Dini Etkinlik	.681

Dindarlık Ölçeği'nin faktör analizi sonrasında 9 sorudan oluşan ölçekten bir soru (Soru 7) çıkarılmıştır. Geriye kalan 8 sorunun iki alt boyuttan oluştuğu görülmüştür. Ölçeğin KMO değeri (.808), Cronbach alfa Değeri (.75), Barlett's Test of Sphericity değeri (378.389; p=.000) olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin alt boyutlarından inanç boyutunun Cronbach alfa değeri (.76) ve ibadet-dini etkinlik boyutunun Cronbach alfa değeri ise (.72)'dir. Bu değerlere göre, dindarlık ölçeğinin analizler sırasında kullanılmasında bir sakınca yoktur.

2. DINDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI (GENEL PROFİL)

Bu bölümde dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı ölçeklerinden alınan ortalama puanlar dikkate alınarak örneklem grubunun dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı ile ilgili genel profil ortaya koyulacaktır.

2.1. Dindarlık

Dindarlığın inanç ve ibadet boyutlarıyla ele alındığı bu çalışmada, inanç boyutunda ahiret inancı, kader inancı, hayatın anlamını kavramada dinin yardımcı

olduğunu düşünme, ibadet ettiğinde insanın kendisini Allah'a yakın hissedeceğini düşünme ile ilgili toplam dört soru bulunmaktadır. İbadet-dinî etkinlik boyutunda ise namaz kılma, oruç tutma, Kur'an okuma ve dinî sohbetlere katılma ile ilgili toplam dört soru bulunmaktadır.

Dindarlık ölçeğinde alınabilecek ortalama puanlar 1-4 arasında değişmektedir. Ortalama puanın 4'e yaklaşması ile dindarlık düzeyinin yükseldiği düşünülmektedir. Örneklemin dindarlık bakımından genel durumu aşağıdaki tabloda verilen bulgular ile değerlendirilmiştir.

Tablo-10: Araştırma Grubunun Dindarlık Boyutlarındaki Aritmetik Ortalamaları						
Dindarlık Boyutları	Dindarlık ilgili maddeler	N	Min.	Mak.	M	S
İnanç	Ahret İnanıcı	170	3	4	3.84	.36
	Kader İnanıcı	170	2	4	3.64	.50
	Din ve hayatın anlamını kavrama	170	3	4	3.67	.47
	İbadet ve Allah'a yakınlık hissetme	170	3	4	3.77	.42
İbadet-Dini Etkinlik	Namaz	170	1	4	3.56	.81
	Oruç	170	1	4	3.45	.66
	Kur'an Okuma	170	1	4	2.84	1.16
	Dini Sohbetlere Katılma	170	1	4	2.92	1.15

Yukarıdaki tabloda, örneklemin dindarlık eğilimlerinin genel olarak yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Dindarlığın inanç boyutunda alınan ortalama puanlar, dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda alınan ortalama puanlara göre daha yüksektir.

Dindarlığın inanç boyutunda en yüksek ortalama puanın (M=3.84) ahiret inancında olduğu görülmektedir. İbadet ettiği zaman Allah'a yakın hissedeceğini düşünme konusunda alınan ortalama puan (M=3.77), dinin hayatlarının anlamını kavramada

yardımcı olduğunu düşünme konusunda alınan ortalama puan (M=3.67)'dir. Dindarlığın inanç boyutunda görülen en düşük ortalama puan kader inancındadır (M=3.64).

Dindarlığın ibadet boyutunda en yüksek ortalama puan (M=3.56) namaz ibadetinde görülmüştür. Buna göre orta yaş ve yaşlıların büyük oranda namaz ibadetini yerine getirdikleri görülmektedir. Örneklemin oruç ibadetinden aldıkları ortalama puan (M=3.45), dinî toplantılara katılma konusunda aldıkları ortalama puan (M=2.92)'dir. Örneklemin dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda aldıkları en düşük ortalama puan Kur'an okuma davranışındadır (M=2.84). Buna göre orta yaş ve yaşlıların Kur'an okumayı diğer ibadetlere göre daha az gerçekleştirdikleri görülmektedir. Kur'an okuma davranışının diğer ibadet ve dinî etkinliklere göre daha düşük olması katılımcıların Kur'an okumayı bilmemeleri sebebiyle olabilir.

Kimter'in (2008: 266) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada, dini inanç esaslarını benimseme eğilimlerinin yüksek düzeyde, ibadetleri yerine getirme düzeylerinin biraz daha düşük olma eğiliminde olduğu görülmüştür.

2.2. Mistik Tecrübe

Örneklemin mistik tecrübe ölçeğinde alabilecekleri puanlar 1-5 arasında değişmektedir. Mistik tecrübe ölçeğinden alınan ortalama puanın 5'e yaklaştıkça mistik tecrübe düzeyinin yükseldiği düşünülmektedir.

Örneklemin mistik tecrübe bakımından genel durumu aşağıda sunulan tablodaki veriler çerçevesinde açıklanmaktadır.

Tablo-11: Araştırma Grubunun Mistik Tecrübe Aritmetik Ortalamaları					
Mistik Tecrübe	N	Min.	Mak.	M	S
	170	1.38	5.00	3.57	.62

Mistik tecrübe ölçeğinden alınan ortalama puan 3.57 olarak belirlenmiştir. Katılımcıların mistik tecrübe düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür.

2.3. Benlik Saygısı

Benlik saygısı ölçeğinden alınabilecek ortalama puan 0-1 arasında değişmektedir. Benlik saygısı ölçeğinden alınan ortalama puanın 1'e yaklaştıkça benlik saygısı düzeyinin yükseldiği düşünülmektedir.

Örneklemin benlik saygısı bakımından genel durumu aşağıdaki tablodaki veriler incelenerek açıklanmaktadır.

Tablo-12: Araştırma Grubunun Benlik Saygısı Aritmetik Ortalamaları					
Benlik Saygısı	N	Min.	Mak.	M	S
	170	.28	1.00	.70	.14

Örneklem grubunun benlik saygısı ortalama puanlarının (M=.70) olduğu görülmüştür. Buna göre katılımcıların benlik saygısı düzeyleri yüksek çıkmıştır.

Özetle dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı bakımından genel durum incelendiğinde örneklemin dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı alanlarına ilişkin tutum ve davranışlarının yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Dindarlığın inanç boyutuna giren dinî tutum ve davranışların ibadet-dinî etkinlik boyutuna göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgular, diğer araştırmalarda elde edilen bulgularla paralellik arz etmektedir.

Mistik tecrübeye ilişkin yapılan ölçümler, mistik tecrübeye ilişkin genel eğilimi yansıtacak şekilde özetlendiğinde mistik eğilimin yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu bulgu

da orta yaşlılıkta mistik eğilimlerin arttığını dile getiren hipotezlere uygun bir sonuç olarak değerlendirilmelidir.

Benlik saygısına ilişkin yapılan ölçümler, benlik saygısına ilişkin genel durumu yansıtacak şekilde özetlendiğinde benlik saygısı düzeyinin yüksek olduğu görülmüştür.

3. DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE, BENLİK SAYGISI VE SOSYO-DEMOGRAFİK YAPI

Bu bölümde örneklemin dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeylerinin cinsiyet, yaş, sosyal çevre, öğrenim durumu, medeni durum ve ekonomik durum (harcama durumu) gibi demografik özelliklerle olan ilişkisi ile ilgili bulgulara yer verilmektedir.

Demografik değişkenler bağımsız; dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı ise bağımlı değişkenler olarak kabul edilmiştir. Bağımsız değişkenlerin dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı bağımlı değişkenleri üzerinde farklılığa yol açıp açmadığı incelenmiştir.

3. 1. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Cinsiyet

a) Dindarlık ve Cinsiyet

Cinsiyet değişkeni bireylerin dindarlık eğilimlerinde farklılığa yol açmakta mıdır? sorusunun cevabı aranmış, yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo-13: Dindarlık Bakımından Kadınlar ile Erkekler Arasındaki Farklar (t-test)						
Dindarlık (Boyutlar)	Cinsiyet	N	M	S	t	p
Dindarlık (Genel)	Kadın	114	3.56	.44	4.201	.000
	Erkek	56	3.26	.42		
İnanç ve Önem	Kadın	114	3.76	.33	1.571	.118
	Erkek	56	3.67	.33		
İbadet-Dini Etkinlik	Kadın	114	3.36	.67	.973	.000
	Erkek	56	2.85	.70		

Örneklem grubunun genel dindarlık düzeyinde, kadınların ortalama puanları (M=3.56), erkeklerin ortalama puanlarına (M=3.26) göre daha yüksektir. Cinsiyete göre dindarlık düzeylerinde görülen bu farklılaşma anlamlı bir düzeydedir ($p < .05$). Buna göre, kadınlar erkeklerden daha fazla dinî eğilimlere sahiptir.

Dindarlığın ibadet-dini etkinlik boyutunda kadınların dindarlık eğilimleri (M=3.36) erkeklere göre (M=2.85) daha yüksektir. Görülen bu farklılaşma istatistiksel açıdan anlamlı bir düzeydedir ($p < .05$). Buna göre, kadınlar erkeklerden daha fazla ibadet ve dinî etkinlikler yapmaktadırlar.

Dindarlığın inanç boyutunda kadınlar ve erkekler arasında anlamlı bir farklılaşma görülmemektedir ($p > .05$). Buna göre, kadınlar ve erkekler dinî inançları benimsemede benzer eğilimlere sahiptirler.

Dindarlık bakımından kadınlar ve erkekler arasındaki farklara ilişkin Tablo-13’de yer alan bulgulara göre *kadınların dindarlık eğilimleri erkeklere göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmiştir.

Elde edilen bu bulgular daha önceki bazı araştırmalarda ulaşılan sonuçlarla paralellik göstermektedir. Kayıklık’ın orta yaş ve yaşlılar üzerinde yaptığı araştırmada, dinsel yaşayışın ibadet boyutunda kadınların erkeklerden daha yüksek puana sahip oldukları ve bu puan farklılığının istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaştığı; inanç

boyutunda ise kadınların ortalama puanlarının erkeklere göre yüksek olsa da bu farklılaşmanın istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmadığı saptanmıştır (Kayıklık, 2003: 130, 146).

Kadınların gündelik hayatlarında daha fazla risk altında oldukları, dolayısıyla dini daha çok önemsedikleri ileri sürülmektedir. Bununla beraber kadınların erkeklere nispetle duygusal açıdan güçlü, bedensel açıdan daha zayıf olmalarını ön plana çıkaran görüşler de vardır. Bu görüşe göre, çaresiz kaldıklarında bir otoriteye sığınma ihtiyacı onları mutlu ettiğinden dinî konular kadınlar için daha çekicidir. Argyle ve Beit-Hallahmi'ye göre şu sebeplerle kadınlar erkeklere göre daha fazla dinî eğilimlere sahiptirler: Kadınlar erkeklere nispetle daha fazla suçluluk ve pişmanlık yaşadıkları için daha fazla dindar olma eğilimi göstermektedirler, kadınların bazı kişilik özellikleri onları daha dindar olmaya götürmektedir: Erkeklere göre daha az saldırgan, daha fazla çekingen, daha çok itaatkâr, bağımlı ve pasif, daha çok kaygılı, sıkıntılı olmaları, gündelik hayatta maruz kaldıkları stresle başa çıkmada ciddi biçimde zorlanmaları kadınları dine daha fazla yaklaştırmaktadır. Ataerkil toplumsal cinsiyet anlayışı kızların ve erkeklerin yetiştirilme biçimlerini farklılaştırmakta, kızlar itaat ve sorumluluğu, erkekler ise kendine güvenmeyi ve bağımsız olmayı öğrenmektedirler. Dinin öncelikle yüce bir kudrete ve onun koyduğu kurallara itaati emretmesi sebebiyle kadınların eğitim ve sosyalleşme sürecinde öğrendikleri itaat etme davranışından dolayı dinî hayata daha rahat yöneldikleri söylenebilir. Kadınların etkilenmeye ve ikna edilebilirliğe daha açık olmaları sebebiyle dinî telkine daha açık, dini yaşamaya daha eğilimli oldukları düşünülmektedir. Ayrıca kadınların erkeklere göre pek çok sektörde daha az iş bulabilmektedirler. Dolayısıyla çalışmayan kadınların geleneksel dinî hayata daha fazla rağbet ettikleri düşünülmektedir (Yapıcı, 2007: 246-248).

b) Mistik Tecrübe ve Cinsiyet

Cinsiyet değişkeni bireylerin mistik tecrübe düzeylerinde farklılığa yol açmakta mıdır? sorusunun cevabını tespit etmek üzere yapılan analiz sonuçlarından elde edilen bulgular, aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo-14: Cinsiyete Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Mistik Tecrübe Düzeyi	Cinsiyet	N	M	S	t	p
	Kadın	114	3.62	.63	1.487	.139
	Erkek	56	3.47	.60		

Kadınların mistik tecrübe ortalama puanları (M=3.62), erkeklere göre (M=3.47) daha yüksek olsa da söz konusu bu farklılık, anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$). Buna göre *kadınların mistik tecrübe düzeyleri erkeklere göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen araştırma hipotezi desteklenmemiştir.

Albayrak'ın (2005: 173) din görevlileri üzerine yaptığı çalışmada da cinsiyet değişkeninin mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir değişikliğe sebep olmadığı tespit edilmiştir.

Altıntaş'ın (2005: 64) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada ise; kız öğrencilerin mistik tecrübe düzeylerinin erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

c) Benlik Saygısı ve Cinsiyet

Cinsiyet değişkeni bireylerin benlik saygısı düzeylerinde farklılığa yol açmakta mıdır? sorusunun cevabını tespit etmek üzere yapılan analiz sonuçlarından elde edilen bulgular, aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-15: Cinsiyete Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Benlik Saygısı	Cinsiyet	N	M	S	t	p
	Kadın	114	.69	0.14	-2.013	.046
	Erkek	56	.74	0.13		

Erkeklerin benlik saygısı düzeyleri (M=.74), kadınların benlik saygısı düzeylerinden (M=.69) anlamlı olarak daha yüksektir ($p<.05$). Ortaya çıkan bu sonuç; *erkeklerin benlik saygısı düzeyleri kadınlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotezi desteklemektedir.

Korkmaz'ın yetişkinlik örneklem üzerinde yaptığı araştırma sonucunda ise kadınların benlik saygısı, erkeklerin benlik saygısından daha yüksek olarak bulunmuştur (Korkmaz, 1996: 72).

3. 2. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Yaş

a) Dindarlık ve Yaş

Orta yaş dönemindeki kişilerin mi yoksa yaşlıların mı dinî eğilimi daha yüksektir? sorusuna cevap aranmış, yapılan analiz sonucundan elde edilen bulgular tablo halinde aktarılmıştır.

Tablo-16: Yaşa Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
	Yaş	N	M	S	t	p
Dindarlık (Genel)	Orta Yaş (40-59)	131	3.48	.46	.843	.400
	Yaşlılık (60 ve üzeri)	39	3.41	.44		
İnanç	Orta Yaş (40-59)	131	3.75	.32	1.752	.085
	Yaşlılık (60 ve üzeri)	39	3.64	.38		
İbadet-Dinî Etkinlik	Orta Yaş (40-59)	131	3.20	.74	.172	.864
	Yaşlılık (60 ve üzeri)	39	3.17	.65		

Dindarlık genelinde orta yaş dönemindeki bireylerin ortalama puanı (M=3.48), yaşlı bireylere göre (M=3.41) daha yüksektir. Ancak bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Dindarlığın inanç boyutunda orta yaşta bulunanların ortalama puanları (M=3.75) yaşlılara göre (M=3.64) daha yüksektir. Ancak bu farklılık istatistiksel açıdan anlamlı bir düzeyde değildir ($p>.05$).

Dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda da orta yaşta olanların ortalama puanları (M=3.20), yaşlılara göre (M=3.17) daha yüksektir. Ancak bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Elde edilen bulgulara göre *orta yaş döneminde olanların dindarlık eğilimleri yaşlılara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotezimiz desteklenmemiştir.

Orta yaş ve yaşlılık dönemi ile ilgili Kayıklık'ın yapmış olduğu araştırmada, yaşlıların (60 yaş ve üzeri) dinsel yaşayışın inanç boyutunda orta yaş grubuna (40-59 yaş) göre daha yüksek puan aldıkları fakat bu farklılığın istatistiksel açıdan anlamlı bir düzeyde olmadığı görülmüştür. Dinsel yaşayışın ibadet boyutunda ise, yaşlıların orta yaşlılardan daha çok ibadet ettikleri sonucuna ulaşılmıştır (Kayıklık, 2003: 131, 149).

Ayten (2009: 125-126) ise yaptığı araştırmada yaşlılık (60-74 yaş) dönemindeki bireylerin orta (35-49 yaş) ve son yetişkinlere (50-59 yaş) göre "inanç, etki ve ibadet" boyutlarında daha düşük ortalamalara sahip olduklarını tespit etmiştir. Yaşlılık dönemindeki gelişim özelliklerine bağlı olarak yaşanan fiziksel sorunlarla yardıma muhtaç durumda kalan bireylerin ibadetlerini yerine getirmede sıkıntılar yaşayabildiklerini ifade etmiştir.

b) Mistik Tecrübe ve Yaş

Orta yaş dönemindeki kişilerin mi yoksa yaşlıların mı mistik tecrübe düzeyleri daha yüksektir? sorusunun cevabına yönelik yapılan analizden elde edilen veriler aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo-17: Yaşa Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Mistik Tecrübe	Yaş	N	M	S	t	p
	Orta Yaş (40-59)	131	3.57	0.64	.177	.860
	Yaşlılık (60 ve üzeri)	39	3.55	0.57		

Orta yaş ve yaşlılık dönemleri, mistik tecrübe düzeyleri açısından benzer bir görüntü sergilemiştir. Mistik tecrübe ortalama puanı, orta yaş grubunda (M=3.57), yaşlılarda (M=3.55) olarak belirlenmiştir. Orta yaş ve yaşlılıkta mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir ($p>.05$). Buna göre, *orta yaş döneminde olanların mistik tecrübe düzeyleri yaşlılara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Albayrak'ın din görevlileri üzerinde yaptığı araştırmada, katılımcılar 20-29 yaş, 30-39 yaş ve 40-52 yaş aralığında bulunmaktadır. Söz konusu bu araştırmada, yaşa bağlı olarak mistik tecrübe anlamlı düzeyde farklılaşmamıştır. Bununla beraber “dışa dönük mistisizm” faktörü açısından 30 yaş ve üstünde mistik tecrübenin biraz daha belirgin bir şekilde yoğunlaştığı tespit edilmiştir (Albayrak, 2009: 174).

c) Benlik Saygısı ve Yaş

Orta yaş dönemindeki kişilerin mi yoksa yaşlıların mı benlik saygısı düzeyleri daha yüksektir? sorusu, yapılan analiz sonucu elde edilen bulgularla cevaplandırılmıştır.

Tablo-18: Yaşa Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Benlik Saygısı	Yaş	N	M	S	t	p
	Orta Yaş (40-59)	131	.71	.14	1.618	.108
	Yaşlılık (60 ve üzeri)	39	.67	.16		

Orta yaşta bulunan bireylerin benlik saygısı ortalama puanları (M=.71), yaşlılara göre (M=.67) daha yüksek olsa da söz konusu bu farklılık, istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$). Bu durumda *orta yaşta bulunanların benlik saygısı düzeyleri yaşlılara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

1.2. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Sosyal Çevre

a) Dindarlık ve Sosyal Çevre

Sosyal çevre, dinî eğilimler üzerinde nasıl bir etkide bulunmaktadır? sorusu, yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgulara göre cevaplandırılmıştır.

Tablo-19: Sosyal Çevreye Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Dindarlık Boyutu	Sosyal Çevre	N	M	S	t	p
Dindarlık (Genel)	Kırsal	38	3.32	.52	-1.925	.060
	Kentsel (İl)	132	3.50	.43		
İnanç	Kırsal Kesim	38	3.58	.40	-2.649	.011
	Kentsel (İl)	132	3.77	.30		
İbadet ve Dini Etkinlik	Kırsal	38	3.06	.78	-1.268	.206
	Kentsel (İl)	132	3.23	.70		

Hayatının büyük çoğunluğunu ilde geçirenlerin dindarlık genelinde aldıkları ortalama puan (M=3.50), hayatının büyük çoğunluğunu kırsal kesimde geçirenlere göre (M=3.32) daha yüksektir. Ancak bu farklılaşma, istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Hayatının büyük çoğunluğunu ilde geçirenlerin dindarlığın inanç boyutunda aldıkları ortalama puan (M=3.77), hayatının büyük çoğunluğunu kırsal kesimde geçirenlere göre (M=3.58) daha yüksektir. Sosyal çevreye göre dindarlığın inanç boyutunda görülen bu farklılaşma, istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyindedir ($p<.05$).

Hayatının büyük çoğunluğunu ilde geçirenlerin dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda aldıkları ortalama puan (M=3.23), hayatının büyük çoğunluğunu kırsal kesimde geçirenlere göre (M=3.06) daha yüksektir. Ancak bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Elde edilen bu bulgulara göre, *kırsal kesimde yaşayanların dindarlık eğilimleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmemiştir.

Ayten'in (2009: 134-135) araştırma sonucuna göre, hayatının çoğunu ilçede yaşayanların dinî eğilimi ilde yaşayanlara göre daha zayıftır. Bu çalışmada, hayatının çoğunu ilçede geçirenlerin dinî inanç ve etki bakımından ilde ve köy/kasabada geçirenlere göre daha zayıf eğilimlere sahip olduğu görülmüştür. Dini ibadetleri yerine getirme bakımından hayatının çoğunu köy/kasabada geçirenler ile ilde geçirenler arasında farklılığın görülmemesi, dindarlığın yoğunluğunun kırsal ya da kentsel çevreye göre değişmediği, dini yaşama formlarının değiştiği şeklinde yorumlanmıştır. Bireylerin dini inanç, tutum ve davranışlarında bazı niteliksel değişiklikler olduğu; kırsal çevrede geleneksel tarzda yaşanan dindarlığın, kentlerde modern bir forma ve daha bireysel bir çehreye büründüğü ifade edilmiştir. Bu bulguların, modernleşmenin daha yoğun hissedildiği kentlerde dinin etkisinin kaybedeceği tezini doğrulamadığı, bununla beraber din olgusunun ve dindarlık biçimlerinin, dindarlık-modernlik etkileşiminde, kentsel hayatın modern renginden etkilendiği ve şekil değiştirdiği açıklanmıştır.

b) Mistik Tecrübe

Sosyal çevre değişkeni acaba mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? Bu sorunun cevabını tespit etmek üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen veriler tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-20: Sosyal Çevreye Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Mistik Tecrübe	Sosyal Çevre	N	M	S	t	p
	Kırsal	38	3.51	.54	-.643	.521
	Kentsel (İl)	132	3.59	.64		

Hayatının büyük çoğunluğunu ilde geçirenlerin mistik tecrübe ortalama puanları (M=3.59), hayatının büyük çoğunluğunu kırsal kesimde geçirenlere göre (M=3.51) daha yüksektir. Ancak bu farklılık, anlamlı bir düzeyde değildir ($p>.05$). Bu durumda *kırsal kesimde yaşayanların mistik tecrübe düzeyleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotezimiz desteklenmemiştir.

c) Benlik Saygısı

Sosyal çevre değişkeni acaba benlik saygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusu analiz sonucunda elde edilen bulgular ile cevaplandırılmıştır. Elde edilen bulgular tablo halinde sunulmuştur.

Tablo-21: Sosyal Çevreye Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Benlik Saygısı	Sosyal Çevre	N	M	S	t	p
	Kırsal	38	.64	.15	-2.890	.004
	Kentsel (İl)	132	.72	.14		

Hayatının büyük çoğunluğunu ilde geçirenlerin benlik saygısı ortalama puanları (M=.72), hayatının büyük çoğunluğunu kırsal kesimde geçirenlere göre (M=.64) daha yüksektir. Sosyal çevre değişkenine göre benlik saygısı düzeylerinde görülen bu

farklılaşma, istatistiksel açıdan anlamlı bir düzeydedir ($p<.05$). Bu durumda, *ilde yaşayanların benlik saygısı düzeyleri, kırsal kesimde yaşayanlara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmiştir.

3. 4. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Öğrenim Düzeyi

a) Dindarlık ve Öğrenim Düzeyi

Öğrenim düzeyi dindarlık eğilimlerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusuna cevap aranarak yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-22: Öğrenim Düzeyine Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (ANOVA)						
Dindarlık Boyutu	Öğrenim Düzeyi	N	M	S	F	p
Dindarlık (Genel)	Öğrenim görmeyen	24	3.45	.46	1.747	.159
	İlköğretim	82	3.51	.44		
	Lise	27	3.51	.46		
	Üniversite	37	3.31	.47		
	Toplam	170	3.46	.45		
İnanç	Öğrenim görmeyen	24	3.63	.42	1.412	.241
	İlköğretim	82	3.76	.32		
	Lise	27	3.78	.29		
	Üniversite	37	3.68	.33		
	Toplam	170	3.73	.34		
İbadet/ Dini Etkinlik	Öğrenim görmeyen	24	3.28	.70	1.831	.144
	İlköğretim	82	3.26	.68		
	Lise	27	3.24	.80		
	Üniversite	37	2.95	.74		
	Toplam	170	3.19	.72		

Öğrenim düzeylerine göre dindarlık düzeylerindeki farklılığı ortaya koyan Tablo-22 incelendiğinde, dindarlık genelinde en yüksek ortalama puana sahip olanların; ilköğretim ($M=3.51$) ve lise ($M=3.51$) mezunları olduğu tespit edilmiştir. Onları sırasıyla öğrenim görmeyenler ($M=3.45$) ve üniversite mezunları ($M=3.31$) takip etmiştir. Öğrenim düzeyine göre dindarlık düzeylerinde görülen bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Öğrenim düzeyine göre dindarlığın inanç boyutunda alınan ortalama puanlara bakıldığında, en yüksek ortalama puanı alan grubun, lise mezunları olduğu görülmüştür (M=3.78). Bu grubu sırasıyla; ilköğretim mezunu olanlar (M=3.76) ve üniversite mezunları (M=3.68) takip etmiştir. Dindarlığın inanç boyutunda en düşük ortalama puana sahip olan grup ise öğrenim görmeyenlerdir (M=3.63). Öğrenim düzeyine göre dindarlığın inanç boyutunda görülen bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Öğrenim düzeyine göre dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda en yüksek ortalama puana sahip olan grup öğrenim görmeyenlerdir (M=3.28). Bu grubu sırasıyla, ilköğretim mezunları (M=3.26) ve lise mezunları (M=3.24) takip etmiştir. Dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda en düşük ortalama puana sahip olan grup üniversite mezunlarıdır (M=2.95). Öğrenim düzeyine göre dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda görülen bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Elde edilen bulgulara göre *öğrenim düzeyi yüksek olanların dindarlık düzeyi öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha düşüktür* şeklindeki hipotezimiz desteklenmemiştir.

b) Mistik Tecrübe

Öğrenim düzeyi mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusunu cevaplamak üzere yapılan analizden elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-23: Öğrenim Düzeyine Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (ANOVA)						
	ÖğrenimDüzeyi	N	M	S	F	p
Mistik Tecrübe	Öğrenim görmeyen	24	3.72	.77	1.695	.170
	İlköğretim	82	3.57	.49		
	Lise	27	3.69	.87		
	Üniversite	37	3.40	.54		
	Toplam	170	3.57	.62		

Mistik tecrübe ortalama puanı en yüksek olan grubun, öğrenim görmeyenler olduğu görülmüştür (M=3.72). Bu grubu, lise mezunları takip etmiştir (M=3.69). Daha sonra ise ilköğretim mezunları gelmektedir (M=3.57). En düşük mistik tecrübe ortalama puana sahip olan grup ise üniversite mezunlarıdır (M=3.40). Öğrenim düzeylerine göre mistik tecrübe düzeylerinde görülen bu farklılaşma, istatistiksel açıdan anlamlı bir düzeyde değildir ($p>.05$). Bu durumda *öğrenim düzeyi yüksek olanların mistik tecrübe düzeyleri öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha düşüktür* şeklindeki hipotezimiz desteklenmemiştir.

d) Benlik Saygısı

Öğrenim düzeyi benlik saygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusunu cevaplamak üzere yapılan analiz sonucu elde edilen veriler tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-24: Öğrenim Düzeyine Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (ANOVA, Scheffe test)							
	Öğrenim Düzeyi	N	M	S	F	p	Fark
Benlik Saygısı	a) ÖğrenimGörmeyen	24	.64	.17	5.645	.001	a-c a-d
	b) İlköğretim	82	.68	.13			
	c) Lise	27	.76	.15			
	d) Üniversite	37	.75	.11			
	Toplam	170	.70	.14			

Örnekleimde benlik saygısı ortalama puanı en yüksek olan grubun lise mezunları olduğu görülmüştür (M=.76). Benlik saygısı ortalama puanı ikinci sırada olan grup ise üniversite mezunlarıdır (M=.75). İlköğretim mezunu olanların benlik saygısı ortalama puanı ise (M=.68) olarak belirlenmiştir. Benlik saygısı ortalama puanı en düşük olan grup, öğrenim görmeyenlerdir (M=.64).

Scheffe testi sonuçlarına göre üniversite mezunu olanlar ile öğrenim görmeyenler arasında ve lise mezunu olanlar ile öğrenim görmeyenler arasında anlamlı bir farklılaşma

vardır. Buna göre, üniversite mezunu olanların benlik saygısı düzeyleri, öğrenim görmeyenlerden daha yüksektir. Ayrıca lise mezunu olanların benlik saygısı düzeyleri de öğrenim görmeyenlerden daha yüksektir. Bu durumda *öğrenim düzeyi yüksek olanların benlik saygısı düzeyleri öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez öğrenim görmeyenler ile lise veya üniversite mezunları arasında desteklenmiştir.

5. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Medeni Durum

a) Dindarlık ve Medeni Durum

Medeni durum dindarlık eğilimlerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusu, analizler sonucunda elde edilen bulgular çerçevesinde cevaplandırılmıştır. Elde edilen bulgular ve yorumları aşağıda yer almaktadır.

Tablo-25: Medeni Duruma Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Dindarlık	Medeni Durum	N	M	S	t	P
Dindarlık (Genel)	Evli	139	3.49	.45	-1.700	.091
	Diğer (Bekar, Ayır, Dul)	31	3.33	.46		
İnanç	Evli	139	3.74	.32	-1.141	.256
	Diğer (Bekar, Ayır, Dul)	31	3.66	.38		
İbadet/Dini Etkinlik	Evli	139	3.23	.72	-1.612	.109
	Diğer (Bekar, Ayır, Dul)	31	3.00	.70		

Evli olanların dindarlık genelinde aldıkları ortalama puanın (M=3.49), diğerlerine (bekar, ayrı ya da dul) göre (M=3.33) daha yüksek olduğu görülmüştür. Ancak bu farklılık anlamlılık düzeyinde değildir (p>.05).

Evli olanların dindarlığın inanç boyutunda (M=3.74), diğerlerine (bekar, ayrı ya da dul) göre (M=3.66) daha yüksek ortalama puan aldıkları görülmüştür. Ancak bu farklılığın anlamlı bir düzeyde olmadığı tespit edilmiştir (p>.05).

Dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda da evli olanların (M=3.23), diğerlerine (bekar, ayrı ya da dul) göre (M=3.00) daha yüksek ortalama puana sahip oldukları görülmüştür. Ancak görülen bu farklılığın anlamlı bir düzeyde olmadığı belirlenmiştir (p>.05).

Elde edilen bulgulara göre *evli olanların dindarlık eğilimleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotezimiz desteklenmemiştir.

Kayıklık'ın orta yaş ve yaşlılar üzerinde yapmış olduğu araştırmada, evli ve dulların bekarlardan daha yüksek inanç puanına sahip oldukları görülmüştür. Ancak bekarların sayısının çok az olduğu (10 kişi), inanç esaslarından bir kısmına inanmayan iki kişinin bekarlar içinde bulunduğu ifade edilmiştir. Bu çalışmada ortaya çıkan sonuçlarda biri de dulların evlilere göre daha fazla ibadet ettikleri yönündedir (Kayıklık, 2003: 132-133, 152-153).

b) Mistik Tecrübe ve Medeni Durum

Medeni durum mistik tecrübe düzeyinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? Bu sorunun cevabını ortaya koymak için yapılan analizden elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo-26: Medeni Duruma Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
Mistik Tecrübe	Sosyal Çevre	N	M	S	t	p
	Evli	139	3.55	.64	.719	.473
	Diğer (Bekar, Ayrı, Dul)	31	3.64	.52		

Tablo-26'ya göre evli olanların mistik tecrübe ortalama puanları (M=3.55), bekar, ayrı veya dul olanlara (M=3.64) göre daha düşüktür. Ancak bu farklılık, istatistiksel açıdan

anlamli bir düzeyde değildir ($p > .05$). *Evli olanların mistik tecrübe düzeyleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

e) Benlik Saygısı ve Medeni Durum

Medeni durum benlik saygısı düzeyinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusunu cevaplamak üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen veriler tablo halinde sunulmuştur.

Tablo-27: Medeni Duruma Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (t-test)						
	Medeni Durum	N	M	S	t	p
Benlik Saygısı	Evli	139	.72	.14	-3.927	.000
	Diğer (Bekar, Ayrı, Dul)	31	.61	.14		

Evli olanların benlik saygısı düzeylerinin ($M = .72$), diğerlerine (bekar, ayrı ya da dul) göre ($M = .61$) daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu farklılığın anlamlılık düzeyinde olduğu tespit edilmiştir ($p < .05$). Buna göre, *evli olanların benlik saygısı düzeyleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmiştir.

6. Dindarlık, Mistik Tecrübe, Benlik Saygısı ve Ekonomik Durum

a) Dindarlık ve Ekonomik Durum

Ekonomik durum, dindarlık eğilimlerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusunun cevabını tespit etmek üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular tablo halinde sunulmuştur.

Tablo-28: Ekonomik Duruma Göre Dindarlık Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (ANOVA)						
Dindarlık Boyutu	Ekonomik Durum	N	M	S	t	p
Dindarlık (Genel)	Yüksek	15	3.45	.41	.274	.761
	Orta	110	3.44	.44		
	Düşük	45	3.50	.50		
	Toplam	170	3.46	.45		
İnanç	Yüksek	15	3.83	.24	1.591	.207
	Orta	110	3.74	.32		
	Düşük	45	3.66	.39		
	Toplam	170	3.73	.34		
İbadet-Dini Etkinlik	Yüksek	15	3.06	.67	1.461	.235
	Orta	110	3.15	.71		
	Düşük	45	3.35	.75		
	Toplam	170	3.19	.72		

Genel dindarlık düzeyinde en yüksek ortalama puana sahip olan grup ekonomik durumu düşük olanlardır (M=3.50). Onları ekonomik durumu yüksek olanlar takip etmiştir (M=3.45). Ekonomik durumu orta olanlar ise dindarlık genelinde en düşük ortalama puanı alan gruptur (M=3.44). Ekonomik duruma göre dindarlık genelinde ortaya çıkan bu farklılık anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Dindarlığın inanç boyutunda, en yüksek ortalama puana sahip olan grup ekonomik durumu yüksek olanlardır (M=3.83). İkinci sırada ise, ekonomik durumu orta olanlar gelmektedir (M=3.74). Dindarlığın inanç boyutunda en düşük ortalama puana sahip olan grup ekonomik durumu düşük olanlardır (M=3.66). Ancak bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutunda en yüksek ortalama puanı alan grup, ekonomik durumu düşük olanlardır (M=3.35). İkinci sırada, ekonomik durumu orta olanlar gelmektedir (M=3.15). Dindarlığın ibadet boyutunda en düşük ortalama puana sahip olan grup ise ekonomik durumu yüksek olanlardır (M=3.06). Ancak görülen bu farklılaşma anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$).

Elde edilen bulgulara göre, *ekonomik durumu yüksek olanların dindarlık eğilimleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha düşüktür* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

b) Mistik Tecrübe ve Ekonomik Durum

Ekonomik durum, mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusunu cevaplamak üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-29: Ekonomik Duruma Göre Mistik Tecrübe Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (ANOVA, Scheffe test)							
	Ekonomik Durum	N	M	S	t	p	Fark
Mistik Tecrübe	a) Yüksek	15	3.65	.24	3.923	.022	b-c
	b) Orta	110	3.47	.32			
	c) Düşük	45	3.77	.39			
	Toplam	170	3.57	.62			

En yüksek mistik tecrübe ortalama puanına sahip olan grubun ekonomik durumu düşük olanlar olduğu görülmüştür (M=3.77). Onları ekonomik durumu yüksek olanlar takip etmiştir (M=3.65). Mistik tecrübe ortalama puanı en düşük olan grubun ise ekonomik durumu orta olanlar olduğu görülmüştür (M=3.47).

Ekonomik duruma göre mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşma vardır ($p<.05$). Scheffe testi sonucuna göre mistik tecrübe düzeylerinde görülen bu farklılaşma, ekonomik durumu orta olanlar ve düşük olanlar arasındadır. Buna göre, ekonomik durumu düşük olanların mistik tecrübe düzeyleri ekonomik durumu orta olanlardan daha yüksektir. Bu durumda *ekonomik durumu yüksek olanların mistik tecrübe düzeyleri, ekonomik durumu düşük olanlara göre daha düşüktür* şeklinde ifade edilen hipotez, ekonomik durumu orta olanlar ve düşük olanlar arasında desteklenmiştir.

c) Benlik Saygısı ve Ekonomik Durum

Ekonomik durum, benlik saygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep oluyor mu? sorusunu cevaplamak üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular ve yorumları aşağıda yer almaktadır.

Tablo-30: Ekonomik Duruma Göre Benlik Saygısı Düzeylerindeki Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar (ANOVA)						
	Ekonomik Durum	N	M	S	t	P
Benlik Saygısı	Yüksek	15	.75	.12	1.814	.166
	Orta	110	.71	.14		
	Düşük	45	.67	.16		
	Toplam	170	.70	.14		

Tablo-30’da görüldüğü üzere, benlik saygısı ortalama puanı en yüksek olan grup, ekonomik durumu yüksek olanlardır (M=.75). Bu grubu, ekonomik durumu orta olanlar takip etmiştir (M=.71). Benlik saygısı ortalama puanı en düşük olan grup ise ekonomik durumu düşük olanlardır (M=.67). Ancak bu farklılaşma, anlamlılık düzeyinde değildir ($p>.05$). Dolayısıyla *ekonomik durumu yüksek olanların benlik saygısı düzeyleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmemiştir.

4. DİNDARLIK, MİSTİK TECRÜBE VE BENLİK SAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ

4. 1. Dindarlık ve Mistik Tecrübe

Dindarlık ile mistik tecrübe arasında anlamlı bir ilişki var mıdır? sorusunun cevabını bulmak üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular tablo halinde aktarılmıştır.

Tablo-31: Dindarlık ve Mistik Tecrübe Arasındaki İlişkiye Dair Sonuçlar (Pearson Moment Korelasyon Testi)				
		Dindarlık (Genel)	İnanç	İbadet-Dini Etkinlik
Mistik Tecrübe	r	.365	.145	.394
	p	.000	.059	.000
	N	170	170	170

Dindarlık ve mistik tecrübe arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Tablo-31 incelendiğinde, dindarlığın geneli ile mistik tecrübe arasında anlamlı pozitif bir ilişki tespit edilmiştir ($p=.000$). Bu ilişkinin orta düzeyde olduğu görülmektedir ($r=.365$).

Dindarlığın inanç boyutu ile mistik tecrübe arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir ($p>.05$).

Dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutu ile mistik tecrübe arasında anlamlı pozitif yönde bir ilişki görülmüştür ($p=.000$). Bu ilişkinin orta düzeyde olduğu görülmektedir ($r=.394$).

Dindarlık düzeyi ile mistik tecrübe düzeyi arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır şeklindeki hipotez dindarlık genelinde ve dindarlığın ibadet boyutunda desteklenmiştir.

4.2. Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı

Benlik saygısı, dindarlık ve mistik tecrübe ile ilişkili midir? sorusunun cevabını tespit etmek üzere yapılan analiz sonucunda elde edilen veriler aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo-32: Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı Arasındaki İlişkiye Dair Sonuçlar (Pearson Moment Korelasyon Testi)					
		Dindarlık (Genel)	İnanç	İbadet-Dini Etkinlik	Mistik Tecrübe
Benlik Saygısı	r	.126	.223	.055	.126
	p	.102	.004	.479	.103
	N	170	170	170	170

Dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Tablo-32 incelendiğinde, dindarlığın geneli ile benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir ($p>.05$).

Dindarlığın inanç boyutu ile benlik saygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülmüştür ($p<.05$). Bu ilişkinin düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($r=.223$).

Dindarlığın ibadet-dinî etkinlik boyutu ile benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir ($p>.05$).

Mistik tecrübe ile benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ($p>.05$).

Dindarlık ve benlik saygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır şeklindeki hipotez yalnızca dindarlığın inanç boyutunda desteklenmiştir. *Mistik tecrübe ve benlik saygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Kimter'in (2008: 257) üniversiteli gençlerin dinsel yaşantı biçimleri (inanç, ibadet, etki) ile benlik saygısı düzeyleri arasında yapmış olduğu analiz sonucuna göre, dini hayatın inanç boyutu ile benlik saygısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Dini hayatın ibadet ve etki boyutları ile benlik saygısı arasında anlamlılık düzeyine ulaşan bir ilişki saptanmamıştır.

A. U. Mehmedoğlu'nun (2004: 194) yaptığı araştırma sonucuna göre dindarlık düzeyi düşük olan bireylerin, kendi özgüvenlerinden daha çok başkalarına bağımlı sosyal roller üstlendikleri ve kendilerinden daha güçlü olan ötekilerden ilgi bekleme şeklinde bir benlik yönelimine sahip oldukları görülmüştür.

SONUÇ

Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı arasındaki ilişkilerin incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Ankete katılan orta yaş ve yaşlı bireylerin dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı düzeyleri yüksektir.

Orta yaş ve yaşlı katılımcıların dinî inançları benimseme eğilimleri, ibadet-dinî etkinlikleri yerine getirme eğilimlerine göre daha yüksektir.

Kadınların dindarlık eğilimlerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. *Kadınların dindarlık eğilimleri erkeklere göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmiştir. Kadınların dinî ibadetlere daha fazla zaman bulabildikleri düşünülmektedir.

Kadınlar ile erkekler arasında, mistik tecrübe düzeyleri bakımından anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir. *Kadınların mistik tecrübe düzeyleri, erkeklere göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Erkeklerin benlik saygısı düzeylerinin kadınlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. *Erkeklerin benlik saygısı düzeyleri kadınlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmiştir. Erkeklerin sosyal yaşamda daha aktif olmalarının bunda etkili olabileceği düşünülmektedir.

Orta yaş ve yaşlılık dönemindeki bireylerin dindarlık düzeyleri anlamlı bir düzeyde farklılaşmamıştır. *Orta yaş döneminde olanların dindarlık eğilimleri yaşlılara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmemiştir.

Orta yaş ve yaşlılık dönemlerinde mistik tecrübe düzeyleri açısından anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir. Dolayısıyla, *orta yaş döneminde olanların mistik tecrübe düzeyleri yaşlılara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Orta yaş ve yaşlılık dönemindeki bireylerin benlik saygısı düzeyleri anlamlı bir düzeyde farklılaşmamıştır. Dolayısıyla *orta yaşta bulunanların benlik saygısı düzeyleri yaşlılara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Kentlerde yaşayanların kırsal kesimde yaşayanlara göre dini inanç bakımından daha yüksek eğilimlere sahip oldukları görülmüştür. Bu durumda, *kırsal kesimde yaşayanların dindarlık eğilimleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmemiştir.

Sosyal çevre değişkeninin mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olmadığı tespit edilmiştir. *Kırsal kesimde yaşayanların mistik tecrübe düzeyleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Hayatının büyük çoğunluğunu ilde geçirenlerin benlik saygısı düzeyleri hayatının büyük çoğunluğunu kırsal kesimde geçirenlere göre daha yüksek çıkmıştır. Dolayısıyla *kırsal kesimde yaşayanların mistik tecrübe düzeyleri, kentlerde yaşayanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmiştir. Kentlerde kişisel gelişimi destekleyici pek çok aktivite ile karşılaşan bireyin kendi yeteneklerini tanıyıp, tercihlerine uygun bir yaşam tarzı geliştirmesiyle benlik saygısının yükseldiği düşünülmektedir.

Öğrenim düzeyinin dindarlık ve mistik tecrübe düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olmadığı görülmüştür. *Öğrenim düzeyi yüksek olanların dindarlık düzeyleri, öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha düşüktür* ve *öğrenim düzeyi yüksek olanların mistik tecrübe düzeyleri öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha düşüktür* şeklinde ifade edilen hipotezler desteklenmemiştir.

Öğrenim düzeyi ile benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Üniversite mezunlarının benlik saygısı düzeyleri, öğrenim görmeyenlerin benlik saygısı düzeylerinden daha yüksektir. Ayrıca lise mezunlarının da benlik saygısı düzeyleri, öğrenim görmeyenlerin benlik saygısı düzeylerinden daha yüksektir. Dolayısıyla *öğrenim düzeyi yüksek olanların benlik saygısı düzeyleri, öğrenim düzeyi düşük olanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotez desteklenmiştir. Belli bir öğrenim gören bireylerin yaşam standartlarının ve iş bulma olanaklarının hiç öğrenim görmeyen bireylere oranla daha yüksek olması ve öğrenim hayatlarında öğrendikleri bir çok bilginin ışığında kazanmış oldukları meziyetler benlik saygılarını arttırıyor olabilir.

Medeni durumun dindarlık ve mistik tecrübe üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, *evli olanların dindarlık eğilimleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir ve evli olanların mistik tecrübe düzeyleri bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir* şeklindeki hipotezler desteklenmemiştir.

Medeni durumun benlik saygısı üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olduğu tespit edilmiştir. Evlilerin benlik saygıları daha yüksek çıkmıştır. Dolayısıyla *evli olanların benlik saygısı düzeyleri, bekar, ayrı veya dul olanlara göre daha yüksektir* şeklinde ifade edilen hipotez desteklenmiştir. Evli bir bireyin eşine olan güveni ve onun var olan desteği ile benlik saygısının yüksek olduğu düşünülmektedir. Ayrıca evlilik ile artan sorumluluk bilinci ile benlik saygısı arasında bir ilişki düşünülebilir.

Ekonomik durumun dindarlık üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla *ekonomik durumu yüksek olanların dindarlık eğilimleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha düşüktür* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Ekonomik durumu düşük olanların mistik tecrübe düzeylerinin ekonomik durumu orta olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla *ekonomik durumu yüksek olanların mistik tecrübe düzeyleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha düşüktür*

şeklindeki hipotez sadece ekonomik durumu orta ve düşük olan gruplar arasında desteklenmiştir.

Ekonomik durumun, benlik saygısı üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla *ekonomik durumu yüksek olanların benlik saygısı düzeyleri ekonomik durumu düşük olanlara göre daha yüksektir* şeklindeki araştırma hipotezi desteklenmemiştir.

Dindarlığın geneli ve ibadet boyutu ile mistik tecrübe arasında anlamlı pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Dolayısıyla *dindarlık düzeyi ile mistik tecrübe düzeyi arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır* şeklindeki hipotez desteklenmiştir.

Dindarlığın inanç boyutu ile benlik saygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla *dindarlık ve benlik saygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır* şeklindeki hipotez sadece dindarlığın inanç boyutunda desteklenmiştir.

Mistik tecrübe ile benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Dolayısıyla *mistik tecrübe düzeyi ve benlik saygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır* şeklindeki hipotez desteklenmemiştir.

Bu çalışmada katılımcıların mistik tecrübe ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar dikkate alınmıştır. Ancak mistik tecrübe, dışadönük mistisizm, içedönük mistisizm ve dinî yorum gibi alt boyutları ile ölçülebilir. Böylece mistik tecrübeyle ilgili daha detaylı analizler yapılarak daha kapsamlı sonuçlar elde edilebilir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Ahmet (2009). Din Görevlilerinin Mistik Tecrübe Düzeyleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 9 (1), 153-185.
- Allport, Gordon (2004). *Birey ve Dini* (çev. B. Sambur). Ankara: Elis Yayınları.
- Altıntaş, Süleyman (2005). Mistik Tecrübe ile Kaygı Düzeyi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altunışık, Remzi ve diğerleri (2005). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. 4. Baskı. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Arslan, Mustafa (2006). Dindarlık Farklılaşması ve Popüler Dindarlık. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (Ed. Ü. Günay ve C. Çelik). Adana: Karahan Kitabevi Yayınları.
- Ayten, Ali (2004). Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayten, Ali (2006a). *Psikoloji ve Din*, İstanbul: İz Yayınları.
- Ayten, Ali (2006b). William James ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 19 (3), 457-465.
- Ayten, Ali (2009). Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgin, Nuri (2003). *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Blondel, Maurice (2008). *Mistisizm*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Budak, Selçuk (2005). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Certel, Hüseyin (2003). *Din Psikolojisi*. Ankara: Andaç Yayınları.

- Cevizci, Ahmet (2003). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul : Paradigma Yayınları.
- Cüceloğlu, Doğan (2002). *İnsan ve Davranışı*. 11. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Doğan, Mehmet (2001). *Büyük Türkçe Sözlük*. 15. Baskı. Ankara: Vadi Yayınları.
- Erikson, Erik (1984). *İnsanın Sekiz Çağı*. (çev. B. Üstün, V. Şar). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Eşer, Hatice (2005). Üniversite Öğrencilerinde Dini İnanç ve Benlik Saygısı İlişkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE.
- Fromm, Erich (2006). *Psikanaliz ve Din* (çev. E. Erten). İstanbul: Say Yayınları.
- Geçtan, Engin (2006). *Psikanaliz ve Sonrası*. 12. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.
- Glock, Charles (1998). Dindarlığın Boyutları Üzerine. *Din Sosyolojisi* (drl. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş). 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.
- Fordham, Frieda (1994). *Jung Psikolojisi* (çev. Aslan Yalçınır). 2. Basım, İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, Erich (2006), *Psikanaliz ve Din* (çev. Elif Erten). İstanbul: Say Yayınları.
- Harputlu, Deniz (2005). Kadın Mahkumlarda Benlik Saygısı ve Kendi Kendine Meme Muayenesi İlişkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Horney, Karen (2003). *Nevrozlar ve İnsan Gelişimi: Öz Gerçekleştirme Kavgası* (çev. Selçuk Budak). İstanbul: Öteki Yayınları.
- Horozcu, Ümit (2004). Din Psikolojisi Açısından William James ve Görüşleri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Hökelekli, Hayati (2003). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Jung, Carl Gustav (1997). *Din ve Psikoloji* (çev. Cengiz Şişman). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem (2005). *Yeni İnsan ve İnsanlar*. 10. Basım. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Karahan, Fikret ve diğerleri (2004). Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri ile Benlik Saygısı Düzeyleri Arasındaki İlişkiler, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 27-39.
- Kayıklık, Hasan (2003). *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi.
- Kayıklık, Hasan (2006). Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19 (3), 491-501.
- Kısa, Cihad (2005). *Carl Gustav Jung'da Din ve Bireyleşme Süreci*. İzmir: İlâhiyat Vakfı Yayınları.
- Kimter, Nurten (2008). Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koç, Mustafa (2008). Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Mediha (1996). Yetişkin Örnekleme İçin Bir Benlik Saygısı Ölçeğinin Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köse, Ali (2000). *Freud ve Din*, İstanbul: İz Yayınları.
- Köylü, Mustafa (2004). *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Küçük, Nurcan (2007). Talasemi Majörlü Adölesanlarda Beden İmajının Benlik Saygısına Etkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.

- Maslow, Abraham (1996). *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler* (çev. H. Koray Sönmez). İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. Ulvi (2004). *Kişilik ve Din*. İstanbul: D.E.M. Yayınları.
- Onur, Bekir (1995). *Gelişim Psikolojisi*. 3. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Peker, Hüseyin (2003). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Peterson, Michael ve diğerleri (2006). *Akil ve İnanç* (çev. Rahim Acar), İstanbul: Küre Yayınları.
- Sayar, Kemal (2002), Aşınan Kimlikler, Dağılan Kişilikler-Benlik, Kişilik ve Kişilik Bozuklukları Üzerine Kültürel Bir Okuma. *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*. 7, 261-293.
- Schultz, Duane P. ve Schultz, Sydney Ellen (2002). *Modern Psikoloji Tarihi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Smart, Ninian. (1992). *The World's Religions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sunar, Cavit (1979). *Mistisizm Nedir?* Ankara: Kılıç Kitabevi.
- Şimşek, Adeviye (2006). Huzurevi Sakinlerinde Dini Yaşayış. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Adana: Çukurevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tüzer, Abdüllatif (2006a). *Dinî Tecrübe ve Mistisizm*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tüzer, Abdüllatif (2006b). *Uyuşturucu Tecrübeleri ve Mistisizm*. İslâmî Araştırmalar, 19 (3).
- Uysal, Veysel (2006). Yetişkinlerde Dindarlık ve Kültürel Arka Planı. *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Ülkü, Ekrem A. (2008). *Yahudi Kadim Mistik Öğretisi Kabala*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Ünal, M. Süheyl (2000). Mistik Tecrübe Ölçeği'nin Güvenilirlik ve Geçerlik Çalışması. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Vergote, Antoine (1999). *Din İnanç ve İnançsızlık*, (çev. Veysel Uysal). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Yapıcı, Asım (2007). *Ruh Sağlığı ve Din*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Yıldız, Murat (2001). Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine. *Tabula Rasa*. 1 (1), 19-42.
- Yıldız, Murat (2006a). Dinsel Yönelim Biçimleri ve Bazı Demografik Değişkenler Açısından Üniversite Öğrencilerinin Benlik-Tasarımları Üzerine Bir Araştırma, *Tabula Rasa*. 6 (17), 87-105.
- Yıldız, Murat (2006b). Üniversite Öğrencilerinin Benlik Tasarımlarının Dinsel Yönelim Biçimleri ve Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 19 (3), 501-511.
- Yılmaz, H. Kamil (1997). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. 2. Baskı. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Zohar, Danah (1998). *Kuantum Benlik* (çev. Seda Kervanoğlu). İstanbul: Sarmal Yayınları.

EKLER

Ek-1: Anket Formu

Değerli okuyucu,

Bu anket, din psikolojisi alanında yapmakta olduğumuz araştırma için önemli bir veri kaynağıdır. Lütfen her soru için sizin durumunuzu en iyi yansıtan yalnızca bir seçeneği işaretleyiniz. İsminizi belirtmeniz gerekli değildir.

Araştırmamıza gösterdiğiniz ilgi ve katkı için teşekkür ederiz.

1. Cinsiyetiniz?

- (a) Kadın
- (b) Erkek

2. Yaşınız: (Lütfen yazınız) .....

3. Hayatınızın büyük çoğunluğunun geçtiği yer?

- (a) Köy
- (b) Kasaba
- (c) İlçe
- (d) İl

4. Öğrenim durumunuz?

- (a) İlkokul
- (b) Ortaokul
- (c) Lise
- (d) Y. Okul/Üniversite
- (e) Başka (Lütfen Yazınız) .....

5. Medeni durumunuz?

- (a) Bekar
- (b) Evli
- (c) Boşanmış/ Ayrı
- (d) Dul

6. Mesleğiniz: (Lütfen yazınız) .....

7. Şu anda yaşadığımız şehir: (Lütfen yazınız) .....

8. Ekonomik durumunuzu en iyi tarif eden ifadeyi x işareti ile belirtiniz.

- (a) Hiç düşünmeden harcama yaparım.
- (b) Rahat harcama yaparım.
- (c) Düşünerek harcama yaparım.
- (d) Temel ihtiyaçlarım dışında oldukça zor harcama yaparım.
- (e) Temel ihtiyaçlarımı bile zor karşılarım.

9. Kendinizi dindarlık açısından nasıl değerlendiriyorsunuz?

- (a) Çok dindarım
- (b) Dindarım
- (c) Biraz dindarım
- (d) Dindar değilim

Aşağıdaki soruları okuyarak size en uygun olan şıkkı işaretleyiniz.

1. Evinizde veya çevrenizde düzenlenen dinî sohbetlere ne sıklıkla katılıyorsunuz?

- (a) Her hafta
- (b) Ayda bir veya iki defa
- (c) Senede bir veya iki defa
- (d) Hiç

2. Günlük beş vakit namaz ile ilgili davranışınız aşağıdakilerden hangisine uygundur?

- (a) Her zaman kılarım.
- (b) Çoğu zaman kılarım.
- (c) Ara sıra kılarım.
- (d) Hiç kılmam.

3. “Din, hayatımın anlamını kavramam konusunda bana yardımcı olur.” ifadesine katılıyor musunuz?

- (a) Tamamen katılıyorum.
- (b) Katılıyorum.
- (c) Katılmıyorum.
- (d) Hiç katılmıyorum.

4. Oruç ibadetiyle ilgili davranışınız aşağıdakilerden hangisine uygundur?

- (a) Ramazan orucunun yanında nafile oruç da tutarım.
- (b) Sadece ramazan oruçlarını tam olarak tutarım.
- (c) Ramazan orucunun bir kısmını tutarım.
- (d) Hiç oruç tutmam.

5. Kur'an-ı Kerim'i ne sıklıkla okursunuz?

- (a) Her gün bir miktar okurum.
- (b) Haftada bir iki defa veya Cuma akşamları okurum.
- (c) Ramazanda ve üç aylarda okurum.
- (d) Hiç okumam.

6. "Ölümden sonra Âhret (Cennet ve Cehennem) hayatı vardır." ifadesine katılıyor musunuz?

- (a) Tamamen katılıyorum.
- (b) Katılıyorum.
- (c) Katılmıyorum.
- (d) Hiç katılmıyorum.

7. Dua etmek sizi ne derece ferahlatıyor?

- (a) Çok
- (b) Oldukça
- (c) Biraz
- (d) Hiç

8. "İnsan ibadet ettiği zaman kendisini Allah'a yakın hisseder." düşüncesine katılıyor musunuz?

- (a) Tamamen katılıyorum.
- (b) Katılıyorum.
- (c) Katılmıyorum.
- (d) Hiç katılmıyorum.

9. "İnsanın kaderi Allah tarafından çizilmiştir." düşüncesine katılıyor musunuz?

- (a) Tamamen katılıyorum.
- (b) Katılıyorum.
- (c) Katılmıyorum.
- (d) Hiç katılmıyorum.

Aşağıdaki ifadelerin sizin tecrübelerinize uygun olma/olmama durumunu yandaki seçeneklerden yalnız birini işaretleyerek (x) gösteriniz.	Çok Uygun	Uygun	Emin Değilim	Uygun Değil	Hiç Uygun Değil
1. Zaman ve mekân üstü bir tecrübe yaşamıştım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
2. Kelimelerin ifade edemediği türden bir tecrübeyi hiç yaşamadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
3. Yüce bir varlığın benliğimi kuşattığını hissettim.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
4. Zihnimin tamamen boşaldığını ve geride sadece bir boşluğun kaldığını hissettiğim olmuştur.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
5. Derin bir haz yaşadığım anlar oldu.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
6. Tüm benliğimin başka bir varlıkla bütünleştiğini hiçbir zaman hissetmedim.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
7. İçimin büyük bir huzurla dolduğu olağanüstü bir ânı hiç yaşamadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
8. Sanki her şey canlıymış gibi hissettiğim hiç olmamıştır.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
9. Kutsal denebilecek hiçbir tecrübem olmadı.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
10. Her şeyin şuurlu varlıklar olarak göründüğünü hiç hatırlamıyorum.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
11. Zaman ve mekân kavramlarının dışına çıktığımı hissettiğim durumlar olmuştur.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
12. Zaman zaman benliğimin evrenle bütünleştiğinin farkına varırım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
13. Evrenle ilgili yeni bir anlamın içime doğduğu olmuştur.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
14. İlahî denebilecek hiçbir tecrübe yaşamadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
15. Zaman ve mekânın dışına çıktığımı hiç hatırlamıyorum.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
16. En yüce hakikat diye isimlendirebileceğim hiçbir tecrübe yaşamadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
17. Hakikatin daha derin yönlerinin bulunduğu içime doğduğunu hiç hatırlamıyorum.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
18. Her şeyin mükemmel olduğunu hissettiğim bir tecrübe yaşadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
19. Bütün varlıkların, bir bütünün parçaları olduğunu hissetmişimdir.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
20. Kutsal olduğunu bildiğim bir tecrübe yaşadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
21. İfade etmekte zorlandığım bir tecrübem hiç olmadı.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
22. İçimi ürperten olağanüstü duygulu bir an yaşadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
23. Sözle anlatmanın imkansız olduğu bir tecrübe yaşamıştım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
24. Benliğimin Yüce bir varlıkla birleştiği hissine hiç kapılmadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
25. Bende hayranlık duygusu uyandıran olağanüstü bir	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)

tecrübeyle hiç karşılaşmadım.					
26. En Yüce hakikatin içime doğduğu bir tecrübe yaşadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
27. Zaman, mekan ve uzaklığın anlamsız olduğunu hiç hissetmedim.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
28. Dünyadaki nesnelere bir "Bütün" oluşturduğunu hiç hissetmedim.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
29. Cansız varlıkların bana canlı gibi görüldüğü zamanlar olmuştur.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
30. Her şeyin aynı "birlik" içinde bütünleştiği hissine hiç kapılmadım.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
31. Hiç bir varlığın gerçekte ölmediğini düşündüğüm zamanlar olmuştur.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)
32. Kelimelerle ifade edilemeyecek bir tecrübeyi yaşadığım oldu.	(ÇU)	(U)	(ED)	(UD)	(HUD)

Aşağıda yer alan ifadelerden size uygun olanları yanındaki "EVET" seçeneğine, uygun olmayanları ise yanındaki "HAYIR" seçeneğine (x) işareti koyarak belirtiniz.	EVET	HAYIR
1. Sık sık keşke başka birisi olsam diye düşünürüm.	( )	( )
2. Başkalarının önünde konuşmak bana zor gelir.	( )	( )
3. Eğer elimde olsaydı kendimdeki pek çok şeyi değiştirmek isterdim.	( )	( )
4. Karar vermede fazla zorluk çekmem.	( )	( )
5. İnsanlar benimle olmaktan hoşlanırlar.	( )	( )
6. Evde kolayca moralim bozulur.	( )	( )
7. Yeni şeylere kolay alışamam.	( )	( )
8. Yaşlılarım arasında sevilen bir kişiyim.	( )	( )
9. Ailem benden çok şey bekler.	( )	( )
10. Ailem genellikle duygularıma önem verir.	( )	( )
11. Başkalarının söylediğini kolaylıkla kabul ederim.	( )	( )
12. Benim yerimde olmak oldukça zordur.	( )	( )
13. Hayatımın karmakarışık olduğuna inanıyorum.	( )	( )
14. Genellikle başkaları düşüncelerimi kabul ederler.	( )	( )
15. Kendimi yetersiz buluyorum.	( )	( )
16. Sık sık evden uzaklaşmayı düşünürüm.	( )	( )
17. Yaptığım işten çoğunlukla memnun olmam.	( )	( )
18. Başkaları kadar güzel/yakışıklı değilim.	( )	( )
19. Söylenecek bir sözüm varsa onu söylemekten çekinmem.	( )	( )
20. Ailem benim duygularımı anlar.	( )	( )
21. Çok sevilen bir kimse değilim.	( )	( )

22. Genellikle ailemin beni dışladığımı hissediyorum.	( )	( )
23. Yaptığım şeyler genellikle cesaretimi kırar.	( )	( )
24. Çevremde olup bitenlerden genellikle rahatsız olmam.	( )	( )
25. Güvenilir bir kişi olmadığımı düşünüyorum.	( )	( )